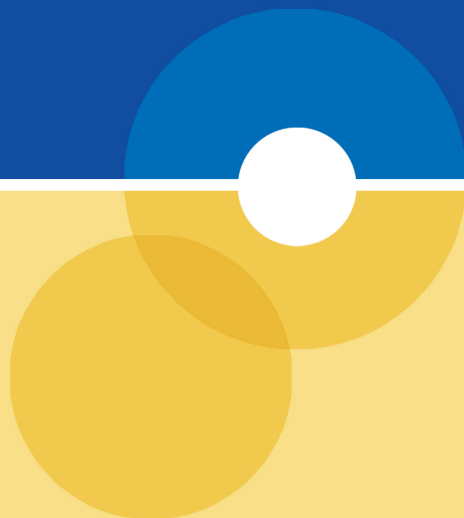

В. В. Горошко, Т. В. Матієнко, О. М. Пасько та ін.

КІМНАТА ДРУЖНЯ ДО ОПИТУВАННЯ ДІТЕЙ

Методичні рекомендації
для роботи навчального полігону

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
Кафедра криміналістики та психології

КІМНАТА ДРУЖНЯ ДО ОПИТУВАННЯ ДІТЕЙ

Методичні рекомендації для роботи навчального полігону

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

Укладачі:

В. В. Горошко – кандидат юридичних наук, завідувачка кафедри криміналістики та психології Одеського державного університету внутрішніх справ;

Т. В. Матієнко – кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри криміналістики та психології Одеського державного університету внутрішніх справ;

О. М. Пасько – кандидат юридичних наук, доцент., в. о. професора кафедри криміналістики та психології Одеського державного університету внутрішніх справ;

Л. М. Прудка – кандидат психологічних наук, доцент кафедри криміналістики та психології Одеського державного університету внутрішніх справ;

О. О. Проценко – кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики та психології Одеського державного університету внутрішніх справ;

М. О. Журавльова – кандидат психологічних наук, доцент кафедри криміналістики та психології Одеського державного університету внутрішніх справ

Рецензенти:

О. Г. Бабчук – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри сімейної та спеціальної педагогіки і психології Державного закладу «Південно-український національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»;

О. Г. Васютинська – кандидат психологічних наук, начальник відділу психологічного забезпечення УКЗ ГУНП в Одеській області

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Одеського державного університету внутрішніх справ
(протокол № 7 від 27.01.2022 р.)*

Кімната дружня до опитування дітей : методичні рекомендації для роботи навчального полігону / уклад. В. В. Горошко, Т. В. Матієнко, О. М. Пасько та ін. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. – 108 с.

К38

ISBN 978-617-554-155-5

Методичні рекомендації для роботи навчального полігону присвячені актуальним питанням комунікативної готовності слідчого під час проведення слідчих (розшукових) дій, тобто ефективно спілкуватись під час виконання професійних обов'язків із самою вразливою групою населення – дітьми.

Один із Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи є правосуддя, дружнє до дітей. Під час всіх розглядів, до дітей потрібно ставитися з урахуванням їх віку, їх особливих потреб, їх зрілості та рівня розуміння, а також беручи до уваги будь-які труднощі у спілкуванні, які вони можуть мати. Справи за участю дітей повинні розглядатися в обстановці, яка не залякує та є чутливою до дитини.

У методичних рекомендаціях сформульовано практичні поради та алгоритм дій у «Кімнаті дружній до опитування дітей», якими слід керуватись під час роботи із дітьми, які знаходяться у контакті із законом.

Призначено для курсантів, студентів, викладачів закладів вищої юридичної освіти та працівників практичних підрозділів Національної поліції.

УДК 343.1:159.1

ISBN 978-617-554-155-5

© Колектив авторів, 2022

ЗМІСТ

Розділ І. НОРМАТИВНО-ПРАВОВА	
РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ	4
1.1. Міжнародне законодавство у сфері стандартів та правил щодо допиту дітей	4
1.2. Національне законодавство щодо допиту дітей	9
1.3. «Кімната дружня до опитування дітей» як засіб забезпечення законодавства щодо захисту прав дитини під час допиту	19
Розділ ІІ. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ	
ВІКОВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ДИТИНИ	25
2.1. Психологічний розвиток дитини дошкільного і молодшого шкільного віку	25
2.2. Психологічний розвиток дитини у підлітковий період життя	33
2.3. Процес опитування дитини	39
Розділ ІІІ. КРИМІНАЛІСТИЧНІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ	
ПРОВЕДЕННЯ ДОПИТУ МАЛОЛІТНЬОЇ АБО НЕПОВНОЛІТНЬОЇ ОСОБИ	50
3.1. Верифікація показань під час допиту малолітньої або неповнолітньої особи	50
3.2. Етапи підготовки до проведення допиту малолітньої або неповнолітньої особи	64
3.3. Помилки при опитуванні (допиті) малолітньої або неповнолітньої потерпілої особи	70
ДОДАТКИ	76
Додаток А	76
Додаток Б	90
Додаток В	98
Додаток Г	100
Додаток Д	102

Розділ I

НОРМАТИВНО-ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ

1.1. Міжнародне законодавство у сфері стандартів та правил щодо допиту дітей

Сьогоденний стан державотворення відбувається під впливом політичних, економічних, соціальних змін, які обумовлені високим рівнем сучасних інформаційних технологій та забезпечується необхідністю ефективного виконання функціональних обов'язків та бути висококваліфікованим та компетентним фахівцем. Так, слідчий зобов'язаний на найвищому рівні компетентності виконувати функції та завдання органів досудового розслідування.

Актуальним постає питання комунікативної готовності слідчого під час проведення слідчих (розшукових) дій, тобто інтегральний стан слідчого, який визначає його здатність до ефективної соціальної взаємодії. У цих умовах самою є готовність до спілкування під час виконання професійних обов'язків із самою вразливою групою населення – дітьми. Також на слідчого покладається реалізація забезпечення прав і свобод дитини, тому що відповідно до ст. 25 Загальної декларації прав людини діти мають право на особливе піклування і допомогу [1].

Один із Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи [2] є правосуддя, дружнє до дітей. Під час всіх розглядів, до дітей потрібно ставитися з урахуванням їх віку, їх особливих потреб, їх зрілості та рівня розуміння, а також беручи до уваги будь-які труднощі у спілкуванні, які вони можуть мати. Справи за участю дітей повинні розглядатися в обстановці, яка не залякує та є чутливою до дитини.

Так, у ст. 19 Конвенції ООН про права дитини [3] передбачено, держави-учасниці вживають всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітних заходів з метою захисту дитини

від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину.

Такі заходи захисту, у випадку необхідності, включають ефективні процедури для розроблення соціальних програм з метою надання необхідної підтримки дитині й особам, які турбуються про неї, а також здійснення інших форм запобігання, виявлення, повідомлення, передачі на розгляд, розслідування, лікування та інших заходів у зв'язку з випадками жорстокого поводження з дитиною, зазначеними вище, а також, у випадку необхідності, для порушення початку судової процедури.

Однією із пріоритетною ціллю Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства є захист прав дітей, які стали жертвами сексуальної експлуатації та сексуального насильства (ст. 1) є сприяння національному та міжнародному співробітництву в боротьбі із сексуальною експлуатацією та сексуальним насильством стосовно дітей [4].

І відповідно, на підтвердження цього у ч. 1 ст. 30 Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства визначено, що кожна Сторона вживає необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення проведення розслідування та кримінального провадження в найкращих інтересах та з повагою до прав дитини, а також ч. 2 ст. 30 Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства впроваджує захисний підхід до жертв, забезпечуючи унеможливлення посилення розслідуванням та кримінальним провадженням травми, отриманої дитиною, та надання під час кримінального судочинства допомоги, якщо це доцільно [4].

Таким чином, у Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства окрема увага приділяється психологічній складовій жертві злочину. На підтвердження цього у ст. 16. Стратегії Ради Європи з прав дитини (2016–2021) передбачено, що насильство щодо дітей в ситуаціях

конфлікту є неприпустимою реальністю в Європі. Навіть коли конфлікт закінчується, діти, як і раніше, будуть травмовані тим, що вони були змушені пережити та бути свідками. Будівництво і відбудова довіри серед молодого покоління є важливим завданням, яке потребує вирішення [5].

Також у Керівних принципах Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей прийняті Комітетом міністрів Ради Європи є підрозділ доброта та дружелюбність щодо дітей, допомога у їх захисті. В якому велика увага звертається неодноразовим допитам, оточенням та процедурам, що залякують, дискримінації – безліч подібних дій збільшують біль і травми дітей, які, можливо, вже знаходяться у великій біді та потребують захисту. Система правосуддя, дружнього до дітей, приносить полегшення і відновлення, вона не завдає додаткового болю і труднощів, вона не порушує права дітей. Перш за все, всі діти від 0 до 17 років – якщо вони є стороною в розгляді, потерпілим, свідком або злочинцем – повинні отримувати вигоду від підходу «діти передусім». Керівні принципи правосуддя, дружнього до дітей, були розроблені для захисту дітей і молоді від вторинної віктимізації з боку системи правосуддя, зокрема шляхом заохочення використання холістичного підходу до дитини, заснованого на узгоджених міждисциплінарних методах роботи [2].

Необхідність та доцільність запровадження дружніх кімнат для дітей передбачена у ч. 1 ст. 35 Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства, де чітко зазначено, що проведення опитувань дитини, якщо це необхідно, у спеціально обладнаному та прилаштованому для цих цілей приміщенні [4].

Стратегія Ради Європи з прав дитини (2016–2021) пріоритетним визначає необхідність та доцільність звертати увагу на насильство, яке є першочерговою проблемою, яку зазначали діти. Насильство щодо дітей є порушенням прав дитини, ставить під загрозу соціальний розвиток дітей і впливає на реалізацію ними інших своїх прав. Насильство часто має руйнівні короткострокові і довгострокові наслідки для психічного і фізичного здоров'я, які часом зберігаються протягом поколінь. Крім впливу на окремих жертв, дослідження

неурядових організацій свідчать про те, що насильство пов'язане з довгостроковими витратами для суспільства. Припинення всіх форм насильства щодо дітей, таким чином, є юридичним, етичним та економічним імперативом (ст. 14) [5].

Відповідно до керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей прийняті Комітетом міністрів Ради Європи, – діти повинні бути захищені, наскільки це можливо, від зображень або інформації, яка може бути шкідливою для їхнього добробуту. При прийнятті рішення про розкриття можливо шкідливого зображення або інформації для дитини, суддя повинен проконсультуватися з іншими фахівцями, наприклад, психологами та соціальними працівниками [2].

Важливість врахування вразливості дитячого віку також встановлюється у Керівних принципах Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей прийняті Комітетом міністрів Ради Європи. Де чітко визначено, що система правосуддя, дружня до дітей, не повинна «йти» попереду дітей, вона не повинна залишити їх позаду. Вона (система) ставиться до дітей з гідністю, повагою, турботою та справедливістю. Вона є доступною, зрозумілою та надійною. Вона прислухається до дітей, серйозно ставиться до їх думок і гарантує, що інтереси тих, хто не може висловитися (наприклад, дітей), також захищені. Вона пристосовує свій темп до дітей: вона не є ані оперативною, ані тривалою, радше розумно швидкою. Керівні принципи правосуддя, дружнього до дітей, покликані забезпечити все це, гарантувати, що всі діти мають адекватний доступ до правосуддя, а ставлення є шанобливим і чуйним [2].

У розділі IV С «Діти та поліція» Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, прийняті Комітетом міністрів Ради Європи передбачено, що поліція повинна поважати особисті права та гідність всіх дітей і враховувати їх вразливість, тобто брати до уваги їх вік і ступінь зрілості, а також особливі потреби тих, які можуть бути фізично чи розумово неповноцінними або мати труднощі у спілкуванні [2].

Під час всіх розглядів, до дітей потрібно ставитися з урахуванням їх віку, їх особливих потреб, їх зрілості та рівня розуміння, а також

беручи до уваги будь-які труднощі у спілкуванні, які вони можуть мати. Справи за участю дітей повинні розглядатися в обстановці, яка не залякує та є чутливою до дитини [2].

Стратегія Ради Європи з прав дитини (2016–2021) передбачає, що боротьба з насильством щодо дітей вимагає комплексного і стратегічного підходу. Рада Європи сприятиме викоріненню насильства по відношенню до дітей у всіх сферах і, зокрема, в галузі освіти, засобів масової інформації, правосуддя, рівності, сім'ї, міграції, альтернативного догляду, а також до дітей з обмеженими можливостями. Рада Європи надаватиме підтримку державам-членам у здійсненні Рекомендації Комітету Міністрів щодо комплексних національних стратегій із захисту дітей від насильства. Рекомендація містить керівні вказівки по розробці чітких правових, політичних та організаційних структур, сприяння створенню культури поваги до прав дитини, створенню механізмів і послуг дружніх до дітей, а також прийняття національних програм досліджень з метою запобігання, адресування і реагування на всі форми насильства по відношенню до дітей. Рада Європи буде виступати в якості координаційного центру забезпечення доступу до існуючих національних стратегій в цій області і надавати платформу для підтримки рівноправної розробки, реалізації та огляду, в тому числі, щодо збору даних, на національному, регіональному та місцевому рівнях (ст. 43) [5].

Тому, на усіх рівнях Рада Європи сприятиме імплементації Керівних принципів Ради Європи щодо правосуддя доброзичливого до дитини шляхом надання підтримки державам-членам у покращенні доступу, поводженні з дітьми та їх участі в розгляді цивільних, адміністративних і кримінальних проваджень. Це буде включати в себе цілий ряд заходів, що здійснюються Європейським комітетом із правового співробітництва (CDCJ), Програмою навчання в сфері прав людини для фахівців юридичних професій (HELP) та іншими відповідними органами. При цьому Рада буде продовжувати працювати в тісній співпраці з Європейською комісією, Агентством ЄС з основних прав, а також ЮНІСЕФ ЦСЕ / СНД і Ради держав Балтійського моря (CBSS). Також будуть вжити заходи підтримки держав-членів для ратифікації та імплементації

Третього Факультативного протоколу до Конвенції ООН про права дитини щодо процедури комунікації [5].

Відповідно до вищезазначеного, слід також вказати на те, що у ст. 9 Конституції України передбачено, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Тому, розглядаючи нормативно-правову базу у аспектах забезпечення та реалізації діяльності «Зелених кімнат», важливо звернути увагу на міжнародні стандарти, які є підґрунтям для розвитку національного законодавства.

1.2. Національне законодавство щодо допиту дітей

Розвиток демократичного, соціального та правового суспільства завжди забезпечується підґрунтям належного захисту з боку держави, яка виступає гарантом забезпечення прав та законних інтересів громадян. У таких умовах пріоритетним є захист на рівні національного законодавства.

Систематизація та аналіз чинного кримінального процесуального законодавства України вказує на те, що законодавець ґрунтується на міжнародно-правових актах та визначає пріоритетним захист та розширення прав осіб, що вчинили злочин, тоді як потерпілі від злочинів, зокрема, діти – жертви злочинів, залишаються без належної державної допомоги та уваги.

В Кримінальному процесуальному кодексі України закріплена обов'язкова участь психолога на всіх етапах судочинства за участі дитини.

Стаття 226. Особливості допиту малолітньої або неповнолітньої особи [6]

1. Допит малолітньої або неповнолітньої особи проводиться у присутності законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря.

2. Допит малолітньої або неповнолітньої особи не може продовжуватися без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на день.

3. Особам, які не досягли шістнадцятирічного віку, роз'яснюється обов'язок про необхідність давання правдивих показань, не попереджуючи про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і за завідомо неправдиві показання.

4. До початку допиту особам, зазначеним у частині першій цієї статті, роз'яснюється їхній обов'язок бути присутніми при допиті, а також право заперечувати проти запитань та ставити запитання.

Стаття 227. Участь законного представника, педагога, психолога або лікаря у слідчих (розшукових) діях за участю малолітньої або неповнолітньої особи [6]

1. При проведенні слідчих (розшукових) дій за участю малолітньої або неповнолітньої особи забезпечується участь законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря.

2. До початку слідчої (розшукової) дії законному представнику, педагогу, психологу або лікарю роз'яснюється їхнє право за дозволом ставити уточнюючі запитання малолітній або неповнолітній особі.

3. У виняткових випадках, коли участь законного представника може завдати шкоди інтересам малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого, слідчий, прокурор за клопотанням малолітнього або неповнолітнього чи з власної ініціативи має право обмежити участь законного представника у виконанні окремих слідчих (розшукових) дій або усунути його від участі у кримінальному провадженні та залучити замість нього іншого законного представника.

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про охорону дитинства» всі діти на території України, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, етнічного або соціального походження, майнового стану, стану здоров'я та народження дітей і їх батьків (чи осіб, які їх замінюють) або будь-яких інших обставин, мають рівні права і свободи, визначені цим Законом та іншими нормативно-правовими актами [7].

На підтвердження цього держава здійснює захист дитини від усіх форм домашнього насильства та інших проявів жорстокого поводження з дитиною, експлуатації, включаючи сексуальне насильство, у тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють (ст. 10 Закону України «Про охорону дитинства») [7].

Так, важливість впровадження Закону України «Про охорону дитинства» визначається тим, що у 2021 році були внесені зміни до даного нормативно-правового акту, які справді могли б забезпечити бережливе ставлення до маленьких потерпілих у процесі розслідування та судового розгляду сексуальних злочинів. Оскільки у ст. 30² Закону України «Про охорону дитинства» передбачено, що держава здійснює захист дітей від сексуального насильства (у тому числі від сексуальної експлуатації та вчиненого з боку батьків або осіб, які їх замінюють), а також дітей, які постраждали від такого насильства або стали його свідками (очевидцями).

Виявлення дітей, які постраждали від сексуального насильства, приймання та розгляд звернень і повідомлень про вчинення сексуального насильства стосовно дітей, організація надання таким дітям медичної, соціальної, психологічної допомоги здійснюються згідно з порядком, затвердженим Кабінетом Міністрів України.

Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику з питань сім'ї та дітей, центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сферах освіти і науки, центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, Міністерство внутрішніх справ України спільним актом затверджують порядок виявлення ознак сексуального насильства стосовно дітей, проведення опитування дитини, яка постраждала від сексуального насильства або стала його свідком (очевидцем), із застосуванням дружньої до дитини методики.

Так, на думку науковців Ю. Чердинцева та М. Журавльової, у вказаних змінах є справжнє намагання законодавця наблизитися до європейського підходу до опитування (допиту) дитини, але як дієва та практична зміна ст. 30² Закону України «Про охорону дитинства», на жаль, розглядатися не може, тому що її поява жодним чином не змінює українські реалії з проведення слідства, а тим паче судового розгляду справ, що стосуються злочинів, вчинених проти сексуальної недоторканості дитини. Головною перешкодою на шляху захисту дітей, що постраждали від сексуальних злочинів, є їх обов'язковий

допит у суді, чого вимагає КПК України, в тих умовах, що пропонує сучасне українське судочинство [8].

У ст. 2 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [9] передбачено, якщо постраждалою особою є дитина, будь-які дії, що вчиняються щодо неї, базуються на принципах, визначених Конвенцією ООН про права дитини, Конвенцією Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства, Європейською конвенцією про здійснення прав дітей та законодавчими актами України у сфері захисту прав дитини. І відповідно, заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству здійснюються без дискримінації за будь-якою ознакою (ст. 3 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»).

Відповідно до Наказу МВС України від 19.12.2017 № 1044 «Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України» серед основних завдань підрозділів ювенальної превенції є вжиття заходів щодо запобігання та протидії домашньому насильству, вчиненому дітьми та стосовно них, а також жорстокому поводженню з дітьми; та вжиття заходів щодо запобігання дитячій бездоглядності, у тому числі здійснення поліцейського піклування щодо неповнолітніх осіб [10].

Вагомий внесок у захист прав дітей передбачений у розпорядженні Кабінету Міністрів України від 10.12.2018 року № 1027-р «Про схвалення Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року». Ця Стратегія спрямована на розв'язання основних системних проблем юстиції щодо дітей, подолання прогалин у системі міжвідомчої взаємодії, забезпечення профілактичної, соціально-виховної роботи та роботи, спрямованої на ресоціалізацію неповнолітніх, які схильні до протиправної поведінки та вчинили правопорушення, а також на посилення захисту прав дітей, які потерпіли від правопорушень, зокрема насильницького характеру, та дітей, які є свідками правопорушень [11].

Метою цієї Стратегії є запровадження ефективних механізмів у системі юстиції щодо дітей, спрямованих на посилення відповідальності держави та суспільства за розвиток дітей, підвищення рівня соціального та правового захисту дітей, які перебувають

у конфлікті із законом, зниження рівня злочинності, а також виправлення та соціальну реабілітацію неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом [11].

Так, для зниження рівня впливу правопорушень та мінімізації факторів формування протиправної поведінки дітей необхідно запровадити цілісну систему заходів, що включатиме забезпечення дієвого правосуддя, соціально-виховні та реабілітаційні програми для неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом, профілактичні та освітні програми, адресні соціальні послуги, що можуть допомогти дитині набути навичок з розв'язання соціальних, побутових проблем, створення можливостей для навчання керувати власною поведінкою та виваженого ставлення до своїх вчинків, професійного розвитку та налагодження стосунків у сім'ї та громаді [11].

Зазначене вимагає комплексного підходу, який можливо забезпечити за умови скоординованих дій органів державної влади та органів місцевого самоврядування, зокрема судів, органів прокуратури, підрозділів Національної поліції, органів та установ Державної кримінально-виконавчої служби, організацій громадянського суспільства, надавачів соціальних, освітніх, медичних та інших послуг [11].

При цьому забезпечення найкращих інтересів дитини як пріоритетна засада формування та здійснення дружнього до дитини правосуддя, що декларується, зокрема, міжнародними стандартами, потребує ефективного впровадження таких спеціальних практик та механізмів, як методика «Зелена кімната», процедура відновного примирення (медіації), соціального патронату [11].

У розпорядженні Кабінету Міністрів України від 10.12.2018 року № 1027-р «Про схвалення Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року» передбачено розділ «Захист прав дітей у кримінальному провадженні», де чітко регламентові особливості досудового розслідування [11].

На етапі досудового розслідування дитина вперше зустрічається із системою кримінальної юстиції. Від якості та повноти досудового розслідування залежить подальший перебіг кримінального провадження. Захист прав дітей на зазначеному етапі відіграє надважливу роль для повноцінної системи кримінальної юстиції.

Положення законодавства та практика його застосування певною мірою відповідають нормам міжнародного права у сфері юстиції щодо дітей. Водночас лишаються проблеми, розв'язання яких необхідно забезпечити шляхом виконання Україною міжнародних зобов'язань, насамперед дотримання засад кримінального процесуального законодавства.

Серед основних проблем, що існують у цій сфері, необхідно визначити такі [11]:

- відсутність чітких положень щодо процесуальних прав дітей, які не досягли віку кримінальної відповідальності, що не відповідає не лише міжнародним стандартам кримінальної юстиції щодо дітей, а і загальним стандартам, які застосовуються до повнолітніх осіб;
- відсутність обов'язкового спеціального навчання слідчих, прокурорів у провадженнях щодо неповнолітніх;
- низький рівень розвитку альтернативних судовим провадженням механізмів;
- відсутність чітко визначених прав законного представника дитини у кримінальному процесуальному законодавстві;
- недостатній рівень правової визначеності статусу педагога, психолога, лікаря, представника служби у справах дітей, відсутність критеріїв їх вибору та залучення;
- недостатня ефективність участі захисника неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого у досудовому розслідуванні внаслідок відсутності єдиних стандартів спеціалізованого навчання захисників, які залучаються для надання правової допомоги.

Для розв'язання зазначених проблем та удосконалення системи досудового розслідування необхідно [11]:

- забезпечити рівність прав дітей, які вчинили суспільно небезпечні діяння, передбачені статтями Особливої частини Кримінального кодексу України, до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність, з правами підозрюваних, обвинувачених;
- встановити строки затримання неповнолітніх, які є достатніми для цілей досудового розслідування, але не надмірними;
- забезпечити обов'язкове спеціальне навчання слідчих, що здійснюють досудове розслідування, та прокурорів, що здійснюють

нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва у провадженнях щодо неповнолітніх;

- запровадити альтернативні судовим провадженням процедури з метою якнайшвидшого виведення дитини із системи кримінального правосуддя;

- запровадити єдині стандарти навчання захисників, які залучаються для надання правової допомоги дитині, яка є підозрюваною чи обвинуваченою;

- забезпечити єдиний підхід до допиту дітей незалежно від їх статусу у кримінальному провадженні (підозрюваний, обвинувачений, свідок, потерпілий тощо), зокрема з використанням таких спеціальних методик, як «Зелена кімната»;

- забезпечити визначення чіткого переліку прав законних представників дітей під час кримінального провадження;

- забезпечити правову визначеність статусу педагога, психолога, лікаря, представника служби у справах дітей, критеріїв їх вибору та залучення;

- сприяти вдосконаленню правозастосовної діяльності органів досудового розслідування у провадженнях за участю дітей, які є свідками або потерпілими, з метою захисту їх прав.

Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.11.2019 р. № 1335-р «Про затвердження плану заходів з реалізації Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року» у п. 25 заплановано забезпечення єдиного підходу до допиту дітей незалежно від їх статусу у кримінальному провадженні (підозрюваний, обвинувачений, свідок, потерпілий тощо), зокрема з використанням таких спеціальних методик, як «Зелена кімната» [12].

Розглянувши чинні нормативно-правові акти нашої держави у сфері захисту прав дітей, слід також звернути увагу на наявність у реалізації цих норм певних прогалин та перешкод їх виконання. Так, систематизовано перешкоди реалізації нормативно-правових актів щодо дітей, які опинилися у «контакті» із законом, науковцями Ю. Чердинцевим та М. Журавльовою [8]:

1. Перешкода у змісті ст. 226 КПК («Натовп вболівальників»). Вказана стаття вимагає присутності у процесі опитування дитини занадто великого для забезпечення довірливого контакту числа людей, а саме: безпосереднього суб'єкта опитування – слідчого або прокурора (іноді присутні обидва); психолога або педагога (іноді присутні обидва); офіційного представника дитини. Безпосередня участь у проведенні допиту дітей, постраждалих від сексуальних злочинів, експертів-психологів Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України дозволяє зробити висновок, що застосування ст. 226 КПК у таких «морально важких» справах є умовою виникнення повторного травмування дитини-жертви та умовою «провалу» допиту. Так, в умовах «натовпу вболівальників» (як можливо образно охарактеризувати цю перешкоду) є великий ризик того, що дитина буде мовчати або оповідати вкрай збіднено.

Турботливе ставлення до психіки дитини, на думку Ю. Чердинцева та М. Журавльової, передбачає те, що болючі теми повинні розкриватися віч-на-віч: дитина та опитувач, а забезпечувати права малечі повинен не натовп спостерігачів, а відповідна відеофіксація. Справжньою метою присутності законного представника в допиті нібито є забезпечення прав дитини та здійснення її психологічної підтримки. Водночас практика демонструє, що батьки дитини дуже часто стають перешкодою на шляху отримання від малечі свідчень із багатьох причин. Наприклад, дитина може соромитися розповідати подробиці сексуального злочину у присутності батьків, що є природньою та досить розповсюдженою реакцією. З іншого боку, самі батьки можуть заважати процесу опитування своїми емоційними реакціями [8].

Також Ю. Чердинцев та М. Журавльова наводять випадок із практики допиту дитини. Експерт-психолог ОНДІСЕ брав участь у слідчій дії стосовно розбещення тринадцятирічної дитини як психолог. Дівчинка хвилювалася та плакала. На запитання психолога про те, через що саме дитина плаче, чи пов'язані її емоції з травмувальним досвідом, що вона згадує, або саме із слідчою дією, дівчинка вказала на останнє і забажала розповісти про дії злочинця, залишившись

з психологом наодинці. Але прокурор, що проводив допит, не надав такої можливості, незважаючи на те, що проводилась відеофіксація допиту, мотивуючи це тим, що психолог не є суб'єктом допиту згідно з нормами чинного законодавства [8].

Хоча Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, де вказано таке: «Опитування та збір заяв дітей повинні, наскільки це можливо, проводитись кваліфікованими фахівцями. Усі зусилля мають бути направлені на те, щоб діти надавали свідчення в найбільш сприятливому оточенні та за найсприятливіших умов, з урахуванням віку, зрілості та рівня розуміння, а також будь-яких труднощів, які вони можуть мати. Слід заохочувати аудіовізуальні заяви дітей, які стали жертвами або свідками, поважаючи права інших сторін на оскарження змісту таких заяв».

Повертаючись до українських реалій, шукаючи вихід із пастки «натовпу вболівальників», справжнім спасінням на цей час, на думку Ю. Чердинцева та М. Журавльової, стала поява «Зелених кімнат» у містах України, що дозволяє усім перерахованим раніше учасникам слідчої дії знаходитися за дзеркалом, за яким дитина їх не бачить, а в кімнаті для опитування малеча може спілкуватися лише з однією спеціально підготовленою людиною з відповідним відеозаписом такого опитування [8].

2. Нестача дружніх для опитування кімнат є актуальною перешкодою, особливо для маленьких міст та сіл. Наразі в Україні більшість таких кімнат облаштовуються волонтерськими організаціями та за рахунок іноземних фондів. Самостійно облаштовані для допиту дітей приміщення, наприклад у районних відділах поліції, частіше не відповідають жодним вимогам. Наприклад, часто таку кімнату наповнюють пошарпаними меблями, старими радянськими або дешевими китайськими іграшками, що у своїй купі жодним чином не створює атмосферу затишку та безпеки. І головна перешкода – це відсутність дзеркала Гезелла, яке дозволяє приховати «натовп вболівальників». І знов-таки, навіть за наявності відповідної сучасно облаштованої кімнати ми стикаємося з перешкодою, яка ховається в системі підготовки відповідних фахівців [8].

3. Процес навчання слідчих не має законодавчої підтримки і, як свідчить практика, здійснюється стихійно силами вишів МВС України та волонтерських організацій. Відповідна підготовка слідчих є, на думку авторів, несистемною, законодавчо не урегульованою, недостатньою для забезпечення потреб практики. Спеціальні державні програми з підготовки професійних опитувачів так само в Україні відсутні. Професійні психологи, які можуть більш вдало проводити опитування, не мають законного права це робити без присутності слідчого або прокурора, що знову повертає нас до перешкоди «натовп вболівальників» [8].

4. Наступною перешкодою є відсутність методики опитування. Як було вказане вище, у 2021 році до Закону України «Про охорону дитинства» внесені зміни, що затверджують необхідність проведення опитування дитини, яка постраждала від сексуального насильства, із застосуванням дружньої до дитини методики [8].

5. Останньою перешкодою Ю. Чердинцев та М. Журавльова вважають зміст ст. 225 КПК України, що передбачає можливість допиту потерпілого слідчим суддею під час досудового розслідування. Ця стаття нібито надає можливість «не втратити» покази дитини до того часу, коли справа дійде до суду. Наприклад, малолітня жертва злочину через ранній вік може забути подробиці подій, а неповнолітня постраждала втомитися від морально важкого процесу розслідування та відмовитися виступати у суді. Вказана стаття КПК України надає можливість допитати постраждалу дитину один раз і більше не викликати її для повторного опитування ані під час слідства, ані до суду, що нібито наближає нас до виконання європейських вимог до процесу отримання свідчень дітей. Але очевидним фактом є те, що сучасні суди України не мають необхідних облаштованих для опитування дітей кімнат, а судді, так само як і слідчі, не мають відповідної освіти. Більш того, суди України мають автоматизовану систему розподілу справ, із чого випливає, що кримінальне провадження, де дитина є постраждалою, може отримати будь-хто з суддів, тобто кожний із них повинен мати відповідну підготовку (освіту) [8].

Таким чином, здійснивши систематизацію чинного національного законодавства, слід визначити, що на державному рівні велика

увага приділяється такій соціальній групі як діти. Важливі питання та напрямки щодо захисту дітей є пріоритетними у нормативно-правових актах України. Особливо це стосується дітей, які знаходяться у контакті із законом. І створюються максимально сприятливі умови для дітей з метою забезпечення прав та законних інтересів громадян. Проте, проблемним залишаються питання щодо перешкод у реалізації норм на практиці.

1.3. «Кімната дружня до опитування дітей» як засіб забезпечення законодавства щодо захисту прав дитини під час допиту

Захист дитини є пріоритетних напрямків усіх країн світу, де у центрі усіх потреб здійснюється реалізація законних прав та свобод цієї соціально та вразливої категорії. Тому актуальним постає питання щодо захисту дітей, які опинилися у контакті із законом, або стали жертвою чи свідком правопорушення.

Велика кількість наукових робіт провідних вчених (І. Басистої, В. Васильєва, А. Гриненко, С. Єфимовича, Т. Каткова, Г. Кожевникова, В. Коновалової, Є. Лук'янова, Т. Матюшкової, М. Панова, С. Пришляка, Є. Стрельцова, С. Тетюєва, В. Шепітька та ін.) присвячена особливостям проведення допиту у кримінальному провадженні. Науковці наголошують на необхідності звернення уваги на місце допиту дітей, яке повинно бути для них зручним і сприяти ефективному спілкуванню.

У зв'язку із цим, якщо дитина постраждала внаслідок злочину чи стали свідком сексуального насильства або експлуатації, інших злочинів, або такими, які підозрюються в скоєнні злочинів, тобто дитина опинилася у контакті із законом – то слідчий та інші процесуальні особи повинні проводити допит виключно у «Зеленій кімнаті».

Основна мета проведення опитування в такій кімнаті – запобігання повторній травматизації психіки дитини в процесі опитування як завдяки спеціальним методикам та психологічно комфортній атмосфері, так і завдяки технічному оснащенню,

яке дозволяє коректно вести відеозапис допиту та в подальшому використовувати цей відеозапис для ведення слідства без проведення повторних допитів.

Так, на думку Ю. Чердинцева та М. Журавльової, сучасна практика допиту постраждалих неповнолітніх в межах кримінального провадження вже має непогані кроки в бік втілення європейських норм у цьому процесі: у великих містах України з'являються «Зелені кімнати», до процесу опитування дітей активно залучаються психологи, слідчі проходять семінари та тренінги, що направлені на підвищення їх кваліфікації [8].

«Зелена кімната» – це спеціально організована система заходів, що має на меті забезпечити законність, гуманність та ефективність кожного рішення щодо дитини, яка потрапила у конфлікт із законом чи перебуває у контакті із законом [13].

Авторський колектив Н.П. Бочкор, О.В. Даценко, К.Б. Левченко, Т.Є. Семикоп визначають, що основними завданнями «Зелених кімнат» є [14]:

- збір доказового матеріалу про злочин чи правопорушення, в яких дитина стала жертвою чи свідком злочину або правопорушником;
- робота з адаптації дитини після скоєння над нею насильства;
- поновлення психоемоційного статусу дитини, яка перебуває в стресовому стані внаслідок конфліктної, аварійної чи іншої екстремальної ситуації;
- блокування гострих стресових реакцій у дитини;
- попередження психоемоційного навантаження у дитини, пом'якшення впливу психотравмуючих ситуацій та психофізичних навантажень;
- усунення фізичного дискомфорту та емоційної напруги, нормалізація процесу життєдіяльності;
- короткотермінова чи довготермінова психокорекція;
- психологічна допомога особам, схильним до різних видів залежностей;
- психологічні консультування з рекорегування взаємовідносин в родині, навчальних закладах, у дитячому колективі;

- попередження, профілактика, корекція негативних наслідків відхилення в поведінці та психологічної деформації дітей, схильних до скоєння правопорушень і злочинів;

- допомога дитині зрозуміти й усвідомити причини її поганого пристосування до реальності, і надання допомоги в адаптації та побудові більш реалістичної комунікації.

Так, колектив науковців Д. Пукас, О. Калашник, О. Кочемировська, Т. Цюман [13] визначають, що організація роботи здійснюється на основі індивідуального підходу до кожної дитини з урахуванням її вікових та психологічних особливостей. «Зелена кімната» допомагає дітям відчути домашню атмосферу, сприяє довірливому спілкуванню з дорослими. Система роботи в «Зелених кімнатах» враховує вікові та психологічні особливості як тих дітей, котрі перебувають у конфлікті (скоїли правопорушення або злочини), так і тих, що є в контакті із законом (стали жертвами або свідками злочину чи правопорушення). Для цих дітей необхідні особливі, порівняно із дорослими, юридичні процедури, соціальний супровід, психологічна допомога та реабілітаційні послуги. Саме такі процедури мають здійснюватися в спеціально обладнаних приміщеннях. Врахування потреб вищезазначених груп дітей є свідченням гуманності держави, виявом її соціального та правового характеру, спрямованості на допомогу та врахування потреб та інтересів кожної дитини. Робота щодо створення «зелених кімнат» сприятиме також підвищенню професійного рівня фахівців, надасть можливість проводити ефективну комплексну та системну роботу з дітьми, досягати в ній належних результатів.

Так, ми згодні із науковцем І.Т. Мальованою, що допит у «Зеленій кімнаті» дає можливість опитати дитину мінімального віку. Науковець зазначає, що спостерігаючи за тим, як дитина грає з іграшками, можна зробити висновок, що, наприклад, дитина зазнала сексуального насильства, адже дитина за допомогою іграшок може імітувати статевий акт не розуміючи в силу свого віку і розвитку, що це таке, а просто відтворює те, що вона систематично бачила. Для дитини такий допит є найменш травматичним, оскільки він відбувається у комфортній та дружній атмосфері, оточення не нагадує

про пережиті негативні відчуття. Дитина повністю зосереджена на допиті, навіть якщо сам допит є грою (у випадку допиту досить маленьких дітей) [15].

Справи за участю дітей повинні розглядатися в обстановці, яка не залякує та є чутливою до дитини. Тому в Одеському державному університеті внутрішніх справ був створений навчальний полігон подвійного призначення «Кімната дружня до опитування дітей» та «Впізнання поза візуальним та аудіоспостереженням», який відповідає вимогам усіх міжнародних стандартів.

При її створенні враховані рекомендації криміналістів та психологів і усунуті усі недоліки попередніх проєктів та надбань.

Кімната обладнана зручними та адаптованими під зріст дитини меблями, необхідною відео- та аудіозаписуючою апаратурою, а також методичними матеріалами для роботи з дітьми, все відповідно до вимог міжнародних стандартів.

«Кімната дружня до опитування дітей» складається із двох суміжних кімнат: перша – терапевтичний зал, в якому є спеціаліст, який безпосередньо працює з дитиною (поліцейський, психолог, фахівець із педіатрії, дитячої гінекології, психіатрії, педагогіки тощо) та друга – кімната для спостереження, тобто робоче приміщення для поліцейських та залучених спеціалістів, в якому відбувається спостереження за поведінкою та реакціями дитини. Тому «Кімната дружня до опитування дітей» є максимально комфортна як для дитини, так і для людей, які спостерігають.

Так, з метою функціонування та «Кімнати дружньої до опитування дітей», що забезпечить соціальний та правовий захист дітей, виявлення та документування злочинної діяльності, спрямованої на дітей чи за участю дітей – був укладений Меморандум про співпрацю між Одеським державним університетом внутрішніх справ та Одеським науково-дослідним інститутом судових експертиз Міністерства юстиції України.

Також з метою якісної підготовки висококваліфікованих та компетентних фахівців для підрозділів Національної поліції України в «Кімнаті дружній до опитування дітей» Одеського державного університету внутрішніх справ проводяться практичні бінарні заняття

з діючими практичними працівниками, які надають свій досвід та знання, чим підвищується практична складова у навчанні курсантів. У ході заняття курсанти отримують знання та навички й відповідні ключові компетентності щодо специфіки, тактики проведення допиту дитини, яка є потерпілою або свідком вчинення сексуального насильства.

Таким чином, одним із пріоритетних напрямів забезпечення комунікативної компетентності слідчого є необхідність застосування можливостей «Кімнати дружньої до опитування дітей» з метою реалізації прав дітей та якісного й ефективного проведення допиту.

Отже, «Кімната дружня до опитування дітей» Одеського державного університету внутрішніх справ претендує на звання найкращого проєкту, який має великі перспективи щодо потреби її застосування при проведенні слідчих дій та практичних занять під час проведення навчальних дисциплін.

Список використаних джерел та літератури

1. Загальна декларація прав людини : Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948 р. № 995_015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 06.10.2020).
2. Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, прийняті Комітетом міністрів Ради Європи : Програма Ради Європи від 17.11.2010 р. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188> (дата звернення: 13.11.2020).
3. Конвенція про права дитини : Конвенція, Міжнародний документ від 20.11.1989 р. № 995_160. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 06.10.2020).
4. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства : Конвенція від 25.10.2007 р. № 994-927. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/994_927 (дата звернення: 13.11.2020).
5. Стратегія Ради Європи з прав дитини (2016–2021 pp.). URL: <https://www.msp.gov.ua/files/st.pdf> (дата звернення: 13.11.2020).
6. Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/4651-17/> (дата звернення: 13.11.2020).

7. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 р. № 2402. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2402-14> (дата звернення: 13.11.2020).
8. Чердинцев Ю., Журавльова М. Правові проблеми законодавчих норм, що створюють умови ретравматизації дітей, постраждалих від сексуальних злочинів. *Юридичний вісник*. 2021. № 4. С. 57–64.
9. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 р. № 2229. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19/> (дата звернення: 13.11.2020).
10. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України : наказ МВС від 19.12.2017 р. № 1044. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/z0686-18> (дата звернення: 13.11.2020).
11. Про схвалення Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 18.12.2018 р. № 1027. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1027-2018-%D1%80> (дата звернення: 13.11.2020).
12. Про затвердження плану заходів з реалізації Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.11.2019 р. № 1335. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1335-2019-%D1%80#Text> (дата звернення: 13.11.2020).
13. Методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство : метод. посіб. / автори-упоряд.: Д. Пурас, О. Калашник, О. Кочемировська, Т. Цюман ; за заг. ред. Т. Цюман. Київ : ФОП Клименко, 2015. 114 с.
14. Бочкор Н.П., Даценко О.В., Левченко К.Б. та ін. Зелені кімнати : рекомендації до обладнання. Київ : ТОВ «Агентство “Україна”», 2012. 28 с. ISBN 978-966-2157-7.
15. Мальована Т.І. Місце проведення допиту дитини, яка потерпіла від злочину у кримінальному провадженні. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 3. С. 178–184.

Розділ II

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВІКОВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ДИТИНИ

2.1. Психологічний розвиток дитини дошкільного і молодшого шкільного віку

Опитування дітей потребує ретельної та ґрунтовної підготовки, яка дозволить не лише отримати необхідні свідчення для з'ясування обставин справи, але й зменшити психологічне травмування дитини в процесі опитування.

Необхідно завчасно з'ясувати вікові та індивідуально-типологічні особливості дитини, соціальну ситуацію її розвитку, визначитися щодо участі в процесі законних представників дитини. Слід відзначити, що найсуттєвішими є вік та особливості розвитку дитини.

Розвиток людини у процесі індивідуального життя називають онтогенезом. Онтогенез відбувається у різних напрямках: морфо-фізіологічний (як становлення організму), психічний (розвиток людини як свідомої суспільної істоти).

Психічний розвиток виступає як процес кількісних та якісних змін, що відбуваються у ході діяльності та спілкування дитини. Вікові етапи розвитку мають певну послідовність і взаємопов'язані. Новий етап виникає на основі попереднього і вносить свої неповторні риси у психіку дитини. Тому кожна стадія має свою цінність й жодну з них не можна вилучити із загального ходу розвитку дитини. За Д.Б. Ельконіним дитинство ділиться на 7 періодів:

- вік немовляти – до 1 року;
- раннє дитинство – 1–3 роки;
- молодший і середній дошкільний вік – 3–5 років;
- старший дошкільний вік – 5–6 (7) років;
- молодший шкільний вік – 6 (7)–10 (11) років;

- підлітковий вік – 10 (11)–13 (14) років;
- ранній юнацький вік – 13 (14)–16 (17) років [1].

Д.Б. Ельконін запропонував розглядати кожен психологічний вік на підставі основних критеріїв (характеристик): соціальна ситуація розвитку, провідний тип діяльності, основні новоутворення розвитку та кризи [2, с. 122–125].

Кожен вік характеризується своєрідною, специфічною для нього соціальною ситуацією розвитку. Під соціальною ситуацією розвитку розуміється співвідношення зовнішніх і внутрішніх умов розвитку психіки особистості; система стосунків дитини з оточуючим світом (Л.С. Виготський). Вона визначає той шлях, йдучи по якому, дитина набуває нових якостей особистості, беручи їх з середовища, де соціальне стає індивідуальним [3, с. 445–461].

З життям дитини в даній соціальній ситуації виникає провідний тип діяльності. Провідна діяльність – це діяльність, у ході якої виникають основні новоутворення віку. Провідна діяльність є показником психологічного віку дитини і характеризується тим, що в ній виникають та диференціюються інші види діяльності, перебудовуються основні психічні процеси і відбуваються зміни психологічних особливостей особистості на даній стадії розвитку. Виділяють види провідної діяльності:

- емоційно-безпосереднє спілкування немовляти з дорослим (0–1 року);
- предметно-маніпулятивна діяльність дітей раннього віку (1–3 років);
- сюжетно-рольова гра у дошкільнят (3–6 (7) років);
- навчальна діяльність у молодших школярів (6 (7)–10 (11) років) [2, с. 122–125].

В ході провідної діяльності розвиваються основні новоутворення – це нові якісні утворення, позитивні надбання у психіці дитини, які дозволяють перейти до нової стадії розвитку.

Новоутворення приходять у суперечність зі старою соціальною ситуацією розвитку, руйнують її та будують нову, яка, в свою чергу, відкриває нові можливості для психічного розвитку дитини в наступному віковому періоді. Така перебудова соціальної ситуації

розвитку складає основний зміст критичних періодів. Отже, розвиток дитини має нерівномірний характер. На одних етапах зміни у дитячій психіці накопичуються повільно й поступово (стабільні періоди), на інших – вони відбуваються бурхливо й швидко (критичні періоди). Послідовність розвитку визначається чергуванням стабільних і критичних періодів. Л.С. Виготський ввів поняття вікової кризи як цілісних змін особистості дитини, які виникають при зміні стабільних періодів, які відокремлюють один віковий період від іншого [4, с. 348–350].

Особливості психічного розвитку дитини в період немовляти (до 1 року) та раннього дитинства (1–3 роки)

Період розвитку дитини від народження до одного року називають стадією немовляти. Одразу після народження включаються безумовні рефлексії, які забезпечують роботу основних систем організму (дихання, кровообігу та інших. Умовою дозрівання мозку новонародженого є розвиток органів чуттів (аналізаторів), тому що саме з їх допомогою мозок отримує сигнали із зовнішнього світу. Джерелом і, що важливіше, організатором таких вражень для новонародженого є дорослий.

Криза першого року пов'язана з освоєнням мовлення. Якщо спочатку життєдіяльність немовляти регулювала біологічна система, детермінована біоритмами, то поступово вона вступає у суперечність із вербальними ситуаціями, які створюються дорослими. Внаслідок дитина залишається без надійних орієнтирів у навколишньому світі: біологічні детермінанти вже деформовані, а мовні ще не настільки сформувалися, щоб дитина з їх допомогою могла вільно керувати своєю поведінкою. Кризу першого року не вважають гострою. Встановлення нових стосунків з дитиною, надання їй певної самостійності у дозволених межах, терпіння і витримка дорослих пом'якшують характер кризи [1].

Ранній вік (від одного до трьох років) посідає особливе місце в загальній історії психічного розвитку людини. За перші три роки дитина проходить величезний шлях у своєму розвитку: оволодіває прямоходінням, діями з предметами, мовленням, набуває певної

фізичної самостійності й намагається її відстоювати. Соціальна ситуація розвитку дитини характеризується спільною діяльністю малюка з дорослою людиною. Увагу дитини раннього віку привертає предмет, з яким діє дорослий. Вона прагне оволодіти ним, але спосіб і зразок дії з предметом належить дорослому. Така ситуація містить суперечність, що полягає у відсутності засобів самостійно задовольняти власні бажання. Провідною діяльністю дітей раннього віку є предметна діяльність. У процесі навчання дітей предметних дій надзвичайно важливо побачити можливість переходу від спільних дій до частково-розподілених, а від них – до самостійних дій дитини.

Основні особливості психічних процесів у ранньому віці – їх залежність від наочної ситуації; функціонування в нерозривній єдності з практичними діями; афективний характер спрямованості на пізнання навколишнього світу. Мовленнєве спілкування є важливим новоутворенням раннього віку.

Під впливом стосунків з близькими розвиваються соціальні емоції дитини, джерелом яких стають взаємини між членами родини, атмосфера сімейного життя тощо. Важливу роль в емоційному розвитку дитини відіграють слова-оцінки дорослих [5, с. 384–391].

Криза трьох років – це криза соціальних стосунків, а будь-яка криза стосунків є кризою виділення свого «Я». Зміна позиції дитини, ріст її самостійності і активності, вимагають від близьких дорослих своєчасної перебудови стосунків. Якщо ж нові стосунки з дитиною не складаються, її ініціатива не заохочується, самостійність постійно обмежується, у дитини, виникають безпосередньо кризові явища, що проявляються у взаєминах з дорослими, а іноді і з однолітками. Криза вперше була розкрита в роботі Ельзи Келер «Про особистість трирічної дитини». Вона виділила 7 характеристик кризи трьох років: негативізм, вередливість, гонорливість, своєвілля, знецінювання, протест-бунт, деспотизм [5, с. 384–391].

Психологічні особливості розвитку дитини дошкільного віку (3–5 (6) років)

Соціальна ситуація розвитку дитини в дошкільному віці визначається активізацією спілкування дитини з дорослими та однолітками.

Спілкування з дорослими розгортається на основі значної самостійності дошкільника, розширення його пізнання оточуючої дійсності. Завдяки використанню провідного засобу спілкування – мови та постановці запитань діти поповнюють свої уявлення про світ.

Протиріччя соціальної ситуації розвитку дитини- дошкільника полягає у розриві між його прагненням бути як дорослий і неможливістю реалізувати це прагнення безпосередньо. Єдиною діяльністю, яка дозволяє розв'язати це протиріччя, є сюжетно-рольова гра. Саме тому, що рольова гра дає дитині можливість вступити до взаємодії з такими сторонами життя, які недосяжні їй у реальній практиці, вона і є провідною діяльністю дошкільника. Основним мотивом ігрової діяльності є найкраще виконання ролі, діяти «як дорослий». Цей мотив підпорядковує собі безпосередні стосунки дитини і є провідним. З цієї точки зору, дошкільний вік – період інтенсивного засвоєння людських взаємин – норм і правил поведінки, які існують у світі дорослих. Становлення внутрішнього психічного життя і внутрішньої саморегуляції пов'язане з цілим рядом новоутворень у психіці і у свідомості дошкільника. На кожному етапі розвитку та чи інша психічна функція виходить на перше місце. Найважливішою особливістю дошкільного віку є нова система психічних функцій, в центрі якої стає пам'ять (на думку Л.С. Виготського). Пам'ять дошкільника є центральною психічною функцією, яка визначає всі інші процеси [3, с. 445–461].

Важливим новоутворенням цього періоду є довільна поведінка, яку можна визначити як поведінку, яка опосередкована нормами та правилами. Вперше виникає питання про те, як треба себе поводити, тобто формується попередній образ своєї поведінки. Дитина починає опановувати і керувати своєю поведінкою, порівнюючи її з тим образом, який стає взірцем. Усвідомлення своєї поведінки і початок особистої самосвідомості – одне з головних новоутворень дошкільного віку.

Особистісні новоутворення:

- виникнення першого схематичного контуру цілісного дитячого світогляду;
- виникнення перших етичних інстанцій: «що таке добре»;

- виникнення підпорядкування мотивів;
- виникнення довільної поведінки;
- виникнення особистої свідомості – усвідомлення свого обмеженого місця в системі взаємин з дорослим;
- розвиток самооцінки – усвідомлення можливостей своїх дій [4, с. 348–350].

У кінці вікового періоду у дошкільнят формується інтегральне особистісне новоутворення – шкільна зрілість. Шкільна зрілість – прийнятний рівень фізичного і психічного розвитку дитини, що забезпечує її адекватне пристосування до умов шкільного навчання. Шкільна зрілість є інтегральною характеристикою дитини і складається з фізичного та психологічного компонентів. Фізична готовність дитини до навчання в школі передбачає адекватні параметри фізичного розвитку (зріст, вага), достатні сенсорні можливості (зір, слух) дитини та прийнятний стан її здоров'я. Психологічна готовність дитини до шкільного навчання включає мотиваційний компонент – наявність позитивного ставлення до перспективи шкільного навчання, стійкого бажання навчатись в школі. Інтелектуальний компонент розглядається як наявність запасу конкретних знань, базового кругозору, розумових вмінь для спроможності виділити навчальне завдання і виконати його. Прагнення стати школярем стимулюється у дошкільника пізнавальною спрямованістю, допитливістю, що сприяє розумовому розвитку дитини. Емоційно-вольовий компонент – спроможність до регуляції дитиною власної поведінки та емоційних виявів відповідно до навчальних ситуацій та соціальних вимог, здатність довільно спрямовувати свою психічну діяльність, формування емоційної зрілості. Соціальний компонент – спроможність дитини адаптуватись до нових соціальних умов шкільного навчання, прийняти на себе навчальні обов'язки, налагоджувати ефективне спілкування з новими дорослими та ровесниками. Психологічна готовність дитини до шкільного навчання не з'являється автоматично по завершенню дошкільного періоду, а потребує формування з боку дорослих [6, с. 59–76].

Криза семи років – це криза саморегуляції. Як вважала Л.І. Божович, криза 7 років – це період народження соціального «Я» дитини.

Основні симптоми:

- втрата безпосередності поведінки;
- манірність поведінки (намагаючись виправдати сподівання дорослих, дитина відверто демонструє навіть ті позитивні якості, які їй не властиві);
- симптом «гіркої цукерки» (дитині погано, але вона намагається це приховати).

Перехідний період 6–7 років, на думку Л.І. Божович, пов'язаний з появою системного новоутворення – внутрішньої позиції, яка виявляє новий рівень її самосвідомості. Ця позиція входить у протиріччя із соціальною ситуацією розвитку дитини: в очах дорослих вона ще мала, несамостійна, а у власних – вже доросла [7, с. 56–148].

Особливості психічного розвитку дитини молодшого шкільного віку (5(6)–10(11) років)

Життєдіяльність дитини молодшого шкільного віку характеризується специфічною соціальною ситуацією розвитку. Основною особливістю віку є зміна соціальної позиції, прийняття нової соціальної ролі «учень». Л.І. Божович підкреслює, що у молодшого школяра з'являється прагнення зайняти нове «доросле» положення у житті та виконувати важливу, але не тільки для нього діяльність; з'являється усвідомлення свого соціального «Я», переживання себе в системі людських відносин [7, с. 56–148].

Важливу роль у розвитку свідомості дітей молодшого шкільного віку відіграють новоутворення. Основні новоутворення визначають якісні зміни емоційної сфери молодших школярів. Вони сприяють: усвідомленій орієнтації дітей у власних переживаннях (переживання набувають певного значення, виникає афективне узагальнення та внутрішнє роздвоєння переживань); розумінню виявлення почуттів іншими; внутрішньому аналізу вчинків, дій, висловлювань; усвідомленню потреб, інтересів власних та оточуючих людей; для дитини стає характерною усвідомленість своїх стосунків з оточуючими. Л.І. Божович наголошує, що «емоції розвиваючись змінюються якісно, і емоції молодшого школяра є більш складними, глибокими, стійкими, ніж дошкільника» [7, с. 56–148].

Серед факторів, які призводять до порушень емоційної стабільності дітей, виокремлюють умови виховання та психологічного клімату в родині. «Сімейні конфлікти, дефіцит батьківської любові, жорстокість, надмірна вимогливість, непослідовність у вихованні, психологічна неграмотність батьків – це ті обставини, що травмують дитину, провокують деформації її психіки і поведінки», – пише Г.О. Сіліна [4, с. 348–350].

Важливою умовою гармонійного розвитку дитини молодшого шкільного віку є позитивні, систематичні батьківсько-дитячі взаємини, реалізуються у трьох формах сімейного спілкування: емоційній (прояв турботи, любові), мовленнєвій (розкриття норм поведінки, поради), ситуативній (контакт дорослих з дитиною в іграх, розвагах, праці).

Якщо дитина сприймає батьківське ставлення як позитивне (відчуває задоволення своєї потреби в безпосередньому позитивному емоційному контакті), то так само вона ставиться до батьків. Негативне ставлення батьків породжує відповідне ставлення до них. Молодші школярі з низькою самооцінкою, пасивністю, невпевненістю, боязкістю, підвищеною тривожністю, надмірною чуттєвістю до критики виховуються в атмосфері байдужого ставлення до них батьків [8, с. 5–19].

У молодшому шкільному віці відбувається активний пошук внутрішньої позиції, від змісту якої буде залежати ставлення дитини до оточуючого світу, до людей та до себе. Е. Берн виокремлює дві основні життєві позиції, які можуть сформуватися як наслідок негативної самооцінки: депресивна («Я» – поганий, «Ти» – хороший) та позиція безнадійності («Я» – поганий, «Ти» – поганий). Під впливом важких, стресових ситуацій адаптивні форми поведінки дитини можуть змінюватися на прояви агресивних реакцій. Молодший школяр виявляє неусвідомлювані психологічні механізми захисту у вигляді агресії, гніву, як неспроможність свідомо зменшити переживання негативних почуттів, які виникли внаслідок психотравматичних подій [3, с. 59–76].

Вікова періодизація є умовним поділом цілісного життєвого циклу людини на вікові періоди, що вимірюються роками.

Фізіологічні та психологічні особливості кожного вікового періоду зумовлюють відповідні рекомендації щодо комунікації з дітьми.

2.2. Психологічний розвиток дитини у підлітковий період життя

Підлітковий період можна вважати періодом завершення дитинства, це важливий перехідний період від дитинства до дорослості.

Так, підліток – вже не дитина (хоча деякі риси поведінки можуть бути ще, як у дитини), але ще й не дорослий (він лише вчиться бути дорослим).

У психології є термін «особистісна нестабільність». Його часто вживають, коли мова йде про підлітків, оскільки це важлива якість особистості в цей період. Переходячи з дитячого світу в дорослий, підліток не належить повністю ні до того, ні до іншого, тому поведінка його часто буває непередбачуваною і неадекватною, в цей час в характері підлітка уживаються протилежні риси і прагнення.

Підлітковий період – це час змін, бурхливого розвитку. Відбуваються якісні зміни і в пізнавальній діяльності, і в міжособистісних стосунках. У кожного ці зміни відбуваються в різний час. Деякі підлітки розвиваються швидше, деякі в чомусь відстають від інших, а в чомусь випереджають своїх однолітків. Наприклад, дівчатка розвиваються швидше, ніж хлопчики. Але і розвиток кожної людини відбувається не рівномірно. У межах підліткового періоду психологи виділяють молодший підлітковий вік – 10–13 років і старший підлітковий вік – 14–15 років.

Підлітковий вік – це період статевої ідентифікації, який підсилює емоційну нестабільність. Формується новий образ фізичного «Я», який набуває гіпертрофічну значимість.

Американський психолог Ст. Хол ще на початку XX століття, докладно висвітлив цю тему. Підлітковий вік він відносив до перехідного, проміжного періоду розвитку, періоду «бурі і натиску», а зміст підліткового віку він охарактеризував як «криза самосвідомості». Тільки подолавши цю кризу, підліток набуває «почуття індивідуальності». А поки це не настав, він буде перебувати в стані

пошуку свого «я», йому буде властива нестійкість, яка проявляється в наступних моментах: висока активність змінюється ослабленням, самовпевненість змінюється сором'язливістю, егоїзм може переходити в альтруїзм, веселий, піднесений настрій змінюється апатією, спокійна зосередженість раптом переходить в нескінченні міркування, прагнення до новацій може поступитися місцем любові до рутини та ін. [9].

Німецький філософ і психолог Е. Шпранглер виділяє і описує три типи розвитку підліткового віку. Перший тип розвитку – це «підліткова криза», коли дитина переживає свій вік, як «друге народження». Другий тип розвитку відрізняє стабільний і поступове зростання, коли дитина плавно долучається до «дорослої діяльності». Третій тип розвитку являє собою більш активну і свідомо направляється самим індивідом самовиховання, подолання зусиллям волі, власних недоліків, в тому числі тривоги, кризових проявів, а також більш чітке усвідомлення своєї індивідуальності [10].

За словами Б.Ц. Бадмаєва, «підлітковий вік найважчий для вчителів і батьків, найкритичніший для самих підлітків. Девіантна поведінка підлітків приносить багато клопоту не тільки безпосереднім вихователям – вчителям, а й всієї виховно-освітньої та правоохоронній системі. І у медицини тут є проблеми, пов'язані з нервово-психічними розладами підлітків, наркоманією, сексуальними стосунками та ін. [11].

Перехід до підліткового віку супроводжується різким ламанням психіки, який отримав назву «підліткової кризи», коли навчальна діяльність перестає надавати той вплив на розвиток, який вона мала в попередній період, а провідною діяльністю стає спілкування з однолітками (за Д.Б. Ельконіним – інтимно-особисте спілкування), психологічне віддалення від дорослих, з частими конфліктами.

Характерні риси підлітка:

- почуття дорослості: підліток поступово усвідомлює, що він вже не дитина, що він дорослішає, і хоче, щоб це визнавали ті, хто його оточують, особливо дорослі. Почуття дорослості виникає приблизно в 10–13 років і досягає свого піку у 15 років. Важливий аспект цього почуття – це прагнення робити щось «не іграшкове», а реально

корисне, соціально значуще. З одного боку підлітки прагнуть відстоювати свою самостійність і незалежність від дорослих, з іншого – чекають від них захисту, підтримки та допомоги.

Разом з тим, у зв'язку з необхідністю відчувати себе дорослими, у підлітків проявляються такі риси, як грубість, неповага (скоріше, зневажливе ставлення). Часто в період становлення підліток не знає, як йому проявити свою дорослість, і знаходить найпростіший шлях – грубість, зухвалі фрази, які раніше він не міг собі дозволити. І тут дорослим дуже важливо правильно відреагувати, щоб не просто накричати і «натиснути» авторитетом, а виправити ситуацію:

- прагнення самопізнання: підліток 10–13 років прагне розібратися в собі, дізнатися про себе більше, зрозуміти себе;
- пошук ідеалів, прагнення бути схожим на свій ідеал: підлітки шукають приклад, еталон особистості, стилю поведінки. Для чого це потрібно підліткам? Вони навчаються бути дорослими. Для цього їм потрібні приклади того, як бути дорослим, як домогтися успіху та інше. У підлітковий період активно формується бажаний «Я»-образ. Підліток вибудовує його на основі своїх уявлень про те, як має бути в ідеалі, тобто відбувається своєрідне поєднання ідеального і реального «Я»-образу;
- підвищена чутливість до оцінок оточення, вразливість: у багатьох підлітків виникають комплекси неповноцінності з приводу їхньої зовнішності, манери поведінки через те, що вони не відповідають тим вимогам, які самі до себе висувають. Тому думка тих, хто поряд, на тлі таких переживань може бути сприйнята дуже болісно. Іноді підлітки приховують свої переживання з приводу зауважень дорослих або через незадоволеність собою. Тому дорослим варто бути обережними з жартами на адресу підлітків;
- прагнення спілкуватися з однолітками: спілкування з однолітками посідає основне місце в житті підлітка, є провідною діяльністю для цього періоду. У 10–11 років він ще відносно багато спілкується з батьками і взагалі з дорослими, а починаючи з 12–13 років відбувається стрімка переорієнтація на спілкування з однолітками. При спілкуванні з однолітками підлітки вчаться встановлювати і підтримувати контакти, прагнути успіху в суспільстві. Одноліткам

вони часто довіряють більше ніж батькам. Батьки тиснуть вимогами, читають моралі. А це не дуже приємно;

– відчуження від дорослих: підліток прагне автономізуватися від дорослих. Цей процес активізується з 12–13 років. Мета підлітка – довести, що він вже теж дорослий і може бути самостійним. Існує ще й відчуття власної території, власного простору, у який ніхто не повинен втручатися. (кімната, речі та інше). Емоційне відчуження відбувається в тих сім'ях де батьки продовжують поводитися з підлітком, як із маленькою дитиною, використовують тиск, всупереч бажанню підлітка проявляють надмірну цікавість до його особистих справ;

– прагнення досягти визнання серед однолітків: мета мати компанію друзів, де цінують, а головне – визнають успішним, гідним, просто дорослим, особливо важлива для тих, чиї батьки не визнають нових потреб своєї дитини;

– прагнення до групування: це прагнення спілкуватися в групі однолітків, бажання належати до певної групи. Проявляється з 12 років, а фази піку набуває у 13–15 років.

Це дає підлітку:

1. Реалізацію потреби в спілкуванні, яка підвищується у цьому віці.
2. Можливість спілкування в своєму середовищі, де тебе розуміють.
3. Спілкування за інтересами.
4. Визнання з боку однолітків.

5. Групу однолітків для підлітків, а саме середовище, де вони відчують свою самостійність і незалежність, де можуть відчути своє «маленьке доросле життя».

Групи можуть бути сприятливим середовищем спілкування, але може бути й інакше. У деяких підліткових угрупованнях поширений так званий груповий тиск. У такій групі може бути свій «статут», свої «закони». Щоб стати її членом, потрібно прийняти ці правила, інколи навіть пройти якісь випробування. Трапляються випадки, коли підлітки, щоб вступити до групи, вдають, що розділяють її погляди. Їхня мета – дістати визнання в цій групі. Але виникає інша проблема: у таких групах є лідери, які вимагають від членів групи виконання певних дій. Під їхнім впливом члени групи можуть

зробити те, що ніколи самі б не стали робити (наприклад: моральний тиск, знущання з інших, вживання алкоголю...) [12].

Для уникнення такої ситуації необхідно у підлітка розвивати критичність мислення, формувати у нього прагнення робити вибір самостійно, спираючись на особисту думку, а не танцюючи під чийось дудку.

Підлітковий вік відносять до так званих критичних періодів життя людини, або періодів вікових психологічних криз.

Основні шляхи перебігу підліткової кризи. Криза незалежності найбільш поширена. Симптоми: норовливість, упертість, негативізм, свавілля, знецінення дорослих, негативне ставлення до їхніх вимог, які раніше виконували, протест – бунт, ревності.

Криза залежності. Симптоми: надмірна слухняність, залежність від старших або сильних, регрес до старих інтересів, смаків, форм поведінки.

Кризи незалежності – це ривок уперед, вихід за межі старих норм, правил, а криза залежності – повернення назад до тієї своєї позиції, системи відносин, яка гарантувала емоційне благополуччя, почуття впевненості, захищеності.

З точки зору розвитку, подальшої життєвої перспективи більш сприятливим є перший варіант. Зазвичай у симптомах кризи наявна і та, й інша тенденція. Питання в тому, яка з них домінує.

Отже, підліткова фаза – це продовження первинної соціалізації, однак психологічно цей вік вкрай суперечливий. Для нього характерні диспропорції у формуванні і темпах розвитку, обумовлені значною мірою біологічно.

Поведінка неповнолітніх (підлітків) відрізняється рядом особливостей – недостатність життєвого досвіду і пов'язаний з цим низький рівень самокритичності, відсутність всебічної оцінки життєвих обставин, підвищена емоційна збудливість, імпульсивність, рухова і вербальна активність, навіюваність, копіювання, загостреність почуття незалежності, негативізм, невірноваженість збудження і гальмування.

Необхідно знати і правильно враховувати як загальні вікові особливості неповнолітніх, так і їх індивідуальні психологічні

характеристики: темперамент і характер, здібності і рівень знань, потреби і інтереси, рівень розвитку емоційно-вольової сфери.

Іншими словами, слід розрізняти вікові особливості, які характеризують загальні, властиві даній віковій групі закономірності формування особистості, і індивідуальні, пов'язані з особливостями розвитку окремої особи.

Пережита кримінальна ситуація стає частиною життєвої історії дитини. Так, є дуже важливим її інтерпретація, емоційне хвилювання, а також осмислення дитиною подій, що з нею відбулися. У більш широкому контексті роботу на цьому етапі з дітьми, постраждалими від злочинів, слід розглядати як частину процесу комплексного (правового, медичного, психологічного) супроводу дитини з метою збереження і зміцнення її фізичного і психічного здоров'я, психологічного та соціального благополуччя.

Під час взаємодії з неповнолітнім слід дотримуватися наступних рекомендацій:

- бесіда повинна протікати спокійно, доброзичливо і носити двосторонній характер;
- питання повинні бути простими і зрозумілими;
- бесіда повинна починатися з розповіді неповнолітнього про себе і своє життя;
- в процесі опитування необхідно бути уважним співрозмовником, котрий виявляє інтерес до дитини і турботу про неї. Слід спостерігати за реакціями і поведінкою неповнолітнього. Якщо той демонструє ознаки внутрішнього опору, небажання розмовляти, уникнення, необхідно зробити спеціальні кроки для зняття напруги;
- не можна різко критикувати неправильні судження неповнолітнього;
- у розмові недоречні грубі фрази та повчання;
- небажано відволікатися під час спілкування або демонструвати свою зайнятість і поспіх. Це лише породжує недовіру і викликає роздратування;
- якщо неповнолітній, його батьки поведуться насторожено, замкнено і неохоче розповідають про себе, бесіду доцільно вести

за системою «питання-відповідь». Ставлячи під час бесіди питання, необхідно фіксувати виникаючі реакції.

Отже, здійснення конструктивної взаємодії з неповнолітніми особами, пов'язано з певними труднощами, зумовленими, в першу чергу, віковими особливостями підлітків, пов'язаними із специфічною динамікою протікання психічних процесів (сенсорних, перцептивних, мнемічних, інтелектуальних), емоційним і поведінковим реагуванням підлітків в складних ситуаціях, до категорії яких відноситься і допит як окрема слідча дія. Залежно від вікового періоду і індивідуальних характеристик неповнолітнього сама процедура допиту може сприйматися їм на початку як конфліктогенна ситуація.

З урахуванням вищезазначеного, можна стверджувати, що симбіоз юридичних і психологічних знань при залученні психолога в процесуальній і позапроцесуальній формі до процесу підготовки і проведення допиту неповнолітніх не тільки істотно оптимізує процес встановлення істини у кримінальному провадженні, а й дозволяє домогтися психологічно значущих цілей даної слідчої (розшукової) дії.

2.3. Процес опитування дитини

Опитування дитини має відбуватися в кілька етапів.

Етап I

Збирання історії та фактів. Перед опитування важливо зібрати якомога більше відомостей про ситуацію насильства над дитиною. Це дасть можливість інтерв'юєру зіставляти отримані свідчення в процесі опитування та відразу ставити додаткові запитання, якщо такі виникають. Тому до проведення опитування необхідно мати такі дані:

- Що і коли було повідомлено стосовно випадку?
- Які заходи були вжиті після виявлення факту насильства?
- Чи опитували дитину раніше? Якщо так, варто ознайомитись із протоколом чи відеозаписом інтерв'ю.
- Чи проводилася з дитиною робота з її реабілітації? Яка?

Також необхідно з'ясувати стосунки дитини з членами сім'ї та близьким оточенням. Окрім цього, незайвою буде інформація про друзів (їх імена), номер школи та класу, де навчається дитина, важливі речі та події в її житті (день народження, улюблені свята, наявність домашніх улюбленців тощо).

Зібрана «історія» дитини не повинна впливати на об'єктивність.

Обміркуйте альтернативні гіпотези, бо можливо:

- насильство відбулось, як описано;
- насильство було, але не так, як описано;
- розповідь дитини вами неправильно інтерпретується (наприклад, дитина проявляє велику обізнаність про будову тіла представників протилежної статі, оскільки живе в сім'ї нудистів, за традиціями якої ходити оголеним цілком природно);
- насильства не було взагалі [13; 14].

Перш ніж допитати дитину, важливо допитати дорослого, якому відомо про випадок насильства. Від нього важливо отримати такі дані:

- Яким чином випадок насильства став відомим?
- Який зв'язок має дитина з насильником?
- Як дитина називає інтимні частини тіла?
- Чи готували дитину до інтерв'ю?

Необхідно провести опитування членів сім'ї. Опитувати членів родини та саму дитину краще в різні дні. У ході розмови важливо з'ясувати таку інформацію:

– Якими є умови проживання дитини в сім'ї (чи хтось із членів сім'ї зловживає алкоголем, наркотиками, вчиняє насильство в сім'ї тощо)?

– Якими є традиції, побут сім'ї? Чи є якісь специфічні життєві цінності або погляди, які можуть впливати на формування сексуальності дитини та її ставлення до сексуального життя і тіла людини (наприклад, традиції нудизму)?

– Чи помічали члени сім'ї зміни в поведінці дитини – прояви синдрому «брудного тіла» (бажання дуже часто митися, вдягати на себе занадто багато одягу тощо), симптоми посттравматичних стресових реакцій (енурез, нічні кошмари, безсоння, втрата апетиту тощо), або ж навпаки – прояви сексуалізованої поведінки (зміна

стилю одягу, зачіски, макіяжу на більш яскраві та відверті, провокативна поведінка тощо)?

– Чи була дитина коли-небудь свідком сцен сексуальних стосунків, брала участь у перегляді порнографічних фільмів? (Ця інформація важлива для оцінки правдивості свідчень дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Відсутність досвіду інтимного життя, а також обмежений доступ до подібної інформації в такому віці ставлять під сумнів можливість вигадати ситуацію сексуального насильства [13; 14].

Водночас, якщо дитина стала свідком сцен сексуальних стосунків, вона може перенести цю ситуацію і на себе. Але пам'ятайте: діти дошкільного та молодшого шкільного віку без впливу дорослої особи не можуть вигадати ситуації сексуального насильства через відсутність необхідного життєвого досвіду).

– Чи потерпала дитина від інших видів насильства?

Після збору попередньої інформації проводиться робота з самою дитиною [13; 14].

Етап II

Розмова з дитиною складається із чотирьох фаз і починається з підготовки дитини до цієї процедури.

За день до опитування дитину важливо попередити про проведення опитування та пояснити, для чого він потрібен. Це може зробити хтось із батьків, або, наприклад, соціальний працівник. Важливо, однак, утриматися від рекомендацій щодо того, як дитині необхідно відповідати на запитання та яку інформацію надавати. Такі рекомендації можуть вплинути на сприйняття подій дитиною та в результаті призвести до надання неповних чи не зовсім правдивих свідчень.

Необхідно пояснити батькам, що їх присутність під час опитування може зашкодити оцінці ситуації. Батьки, якщо вони будуть присутні при опитуванні, можуть отримати великий шок або розчарування і не зможуть після цього належно підтримувати дитину, їх емоції можуть бентежити, лякати дитину. Через сором, почуття провини, страху розчарувати чи втратити довіру батьків дитина може

приховати правду в їх присутності. У разі, коли один або обоє з батьків, власне, і є насильниками, їх присутність може лякати дитину.

Залежно від віку дитини, а також її індивідуальних психологічних та особистісних особливостей під час опитування можна використовувати спеціальні матеріали. Це в багатьох випадках може допомогти налагодити ефективну комунікацію з дитиною.

Засоби «комунікаційної допомоги», які необхідно мати в «Зеленій кімнаті»:

1. Детальні анатомічні малюнки людей (жіночої та чоловічої статі):

- для сором'язливих / збентежених дітей;
- для маленьких дітей.

Іноді діти не можуть чи не хочуть говорити, але на малюнку можуть показати, що з ними сталося.

2. Олівці, фарби та папір для описання/змалювання про насильство.

3. «Обличчя почуттів» для малих дітей для звіту про їх почуття (злість, радість, страх, тощо).

4. Іграшка-телефон, щоб дитина могла говорити. Це інструмент, що може допомогти розмові з маленькими дітьми. Можна застосовувати й інші подібні засоби, такі як м'які іграшки, скриньки «для секретів» тощо.

5. Анатомічні ляльки (хлопчик та дівчинка).

Предмети комунікаційної допомоги мають використовуватись: як анатомічна модель, допомога для демонстрації, інструмент дослідження станів дитини або створення відповідних стосунків розуміння між дитиною та дорослим. Вони не можуть бути використані як діагностичний тест, для стимулювання фантазії дитини, а також для використання навідних питань.

Необхідно мати на увазі, що не всі діти розуміють, що таке насильство. Як показують опитування, 5 із 10 дітей, що залучалися до виготовлення дитячої порнографії з елементами сексу, сказали, що вони ніколи не потерпали від насильства. 30 % дітей, що зазнали домашнього насильства, також є жертвами і сексуального насильства, однак часто не розрізняють ці види насильства [13–15].

Важливо!!!

1. Необхідно мати предмети комунікаційної допомоги при собі, а не шукати їх після початку інтерв'ю.

2. Малі діти мають дуже малу концентрацію, будьте уважними до знаків втоми, дозвольте їм рухатися під час інтерв'ю, робіть перерви, якщо треба, а потім продовжуйте.

Під час роботи з дитиною зверніть увагу!!!

1. Що змінило настрій дитини?
2. Яка тема змінила настрій?
3. Яка тема спричинила зміну в поведінці?
4. Яка тема призвела дитину до спроби відволікти інтерв'юера?
5. Які теми дитина обминала зовсім?
6. Що уразливість дитини говорить вам?
7. Що його / її мова тіла говорить вам?
8. Як дитина співпрацювала з інтерв'юером? (відсторонено чи доброзичливо)? [13–15].

Опитування дитини не повинно бути довгими за 1 годину

Фаза 1

Побудова взаєморозуміння – 10 хвилин. Завдання, які ставляться під час цієї фази:

1. Встановити з дитиною контакт.

Для цього можете навести з дитиною розмову на нейтральну тему (наприклад, «коли був твій день народження?», «хто був запрошений?», «де ви святкували?»). Оцініть, наскільки легко дитина йде на контакт, може і хоче спілкуватися на нейтральні теми.

2. Пояснити дитині мету та причини проведення опитування.
3. Домовитися з дитиною про умови проведення опитування, роз'яснити їй її права, домовитися про перерви.

На цьому етапі важливо показати дитині, що ви надасте їй необхідну підтримку. Ні в якому разі не можна залякувати дитину. Поясніть дитині, що вона може корегувати інтерв'юера, якщо інтерв'юер неправильно її зрозумів або припустився помилки. Поясніть, що ви не були там, де відбувалися події, і тому будете ставити багато різних запитань. Також поясніть, що можливо будете ставити ті самі

запитання (можете, наприклад, сказати, що «маєте погану пам'ять, бо старі за віком»). Насправді, однакові або подібні питання дають можливість з'ясувати, чи дитина не вигадує, але намагайтесь ставити запитання у варіаціях, а не постійно одне й те ж саме.

Інтерв'юер має знати:

- діти залежать від дорослих, які мають допомогти їм відновити події в пам'яті;
- діти не виправляють дорослих, бо вважають, що дорослі завжди праві;
- сила пам'яті залежить від мови, розвитку і досвіду;
- діти впевнені, що повтор одного й того ж запитання говорить про те, що вони надали неправильну відповідь.

Також необхідно пояснити, що не можна говорити неправду і, можливо погратися з дитиною в гру «правда – брехня», щоб зрозуміти, чи вона розрізняє поняття. Наприклад, сказати «Я зараз обідаю з тобою в ресторані» – це правда чи брехня? Також попередити, що якщо дитина не знає, так і говорити: «Я не знаю», а не придумувати.

4. Оцінити рівень розвитку дитини: наскільки вона володіє мовою, чи розуміє всі ваші запитання та слова, які ви використовуєте.

Наприклад, діти молодше 8 років можуть погано розуміти і некоректно використовувати прийменники «на», «під» тощо. Для з'ясування цього можна попросити дитину на малюнку показати, що знаходиться «під», «біля», «на», «в», «поза». Прийменники мають бути відповідними до описання дитиною позицій тіла, знаходження одягу. Попросіть дитину маніпулювати предметами або за допомогою маркерів продемонструвати знання. Маленькі діти також можуть погано орієнтуватися в часі та просторі. Тому також важливо перевірити, які вони називають дні тижня, пори року, чи правильно розрізняють поняття «вчора», «завтра» тощо.

5. Пояснити дитині, що інтерв'ю записується (документується), і як цей запис буде надалі використовуватись [13–15].

Фаза 2

Уведення в завдання – 10 хвилин. Починайте з вільних описових відкритих запитань: «Чи можеш сказати мені, чому ти сьогодні

тут? Як ти гадаєш?» Якщо дитина відповість, переходьте до наступної фази.

Якщо ні, то необхідно використовувати цілеспрямовані сфокусовані запитання: «Я розмовляю з дітьми, які мають проблеми. Чи ти мав / мала проблему?» Якщо дитина не говорить знову, то використовувати прямі питання. Використовуйте малюнки ляльок (дівчинку та хлопчика) або ляльки (для дітей до 7 років) і дізнайтесь, чи дитина розрізняє частини тіла і функції цих частин («Де є очі? Для чого вони? Що можна робити очима?») та інше. Чи дитина знає торкання (гарні та не гарні), чи це траплялось з нею? Чи є різниця між притисканням, лоскотанням та відчуттями болю? Чи бачив(ла) або відчував(ла) геніталії інших (такого ж віку або старших).

Після того як ви з'ясували, як дитина називає частини тіла та наскільки розуміє їх призначення, можете переходити до наступної фази.

Фаза 3

Розмова про випадок насильства – 20–30 хвилин.

Можете ставити відкриті запитання. Якщо дитина почала говорити, то стимулюйте вільне згадування, запитуйте про специфічний «епізод пам'яті», який вас цікавить. Формулюйте ваші питання від загальних до специфічних, відповідно:

- хто?
- де? (але знайте, маленькі діти погано орієнтуються в просторі);
- коли? (проте пам'ятайте, що маленькі діти можуть мати погане розуміння про час. Для них можуть виявитися складними визначення місяця, дня, періоду, коли з ними сталося насильство);
- що? (трапилось, але також бачив(ла), чув(ла), відчував(ла)).

Повторіть / проконтролюйте запитання, щоб перевірити припущення: «Ти казав, це трапилось в кухні? У спальні?» Це дасть можливість перевірити, наскільки правдивими є свідчення дитини [13–15].

Важливо!!!

- Якщо дитина не відкрилася, то проконсультуйтеся в інших членів команди, що можна ще зробити.
- Не говоріть дитині, що ви знаєте, що з нею чинили сексуальні дії.

- Не називайте самі ім'я конкретного насильника.

- Не говоріть, що ви думаєте про те, що з нею трапилося. Підбадьорюйте дитину говорити якомога більше, запитуючи: «Що трапилося потім?». Не перебивайте розповідь дитини, дайте їй можливість сказати все, що вона хоче сказати. Ставте відповідні запитання.

У присутності дитини краще не робити нотаток, оскільки діти бояться записів. Якщо хочете запам'ятати щось важливе, то можете малювати для пам'яті, але теж не бажано. Найкраще, якщо в приміщенні, де проводиться інтерв'ю, є можливість записати його на відео. Це також дасть вам змогу передивитися інтерв'ю ще раз та проаналізувати свідчення, а також поведінку дитини. Окрім цього, важливо, щоб хтось із ваших колег вів протокол інтерв'ю. Тоді всі відповіді дитини будуть записані [13–15].

Бувають різні запитання:

- відкриті («Розкажи мені, що трапилось», «Розкажи мені все, що ти пам'ятаєш» тощо). До цих запитань належать більшість із тих, що починаються зі слів що, хто, де, коли тощо. Ці запитання найкраще використовувати на початку інтерв'ю. Вони є найбільш коректними, оскільки дозволяють зберегти об'єктивність;

- запрошувальні відповіді (такі як «так...», «mmm..», «угу...» тощо) також важливо використовувати, для того щоб підбадьорити дитину до продовження розповіді;

- сфокусовані («Розкажи мені, як виглядав цей чоловік»). Ці запитання можна застосовувати, щоб деталізувати події, людей, про які свідок уже розповів;

- навідні запитання («Це трапилося вночі?» «Це був твій батько, чи не так?»). Такі запитання використовувати не рекомендується, оскільки дитині часом легше просто повторити інформацію, яка міститься в запитанні, ніж згадувати щось;

- запитання з варіантами відповіді («Це трапилось у спальні, в машині, в гаражі?», «Це трапилося вдень, вночі чи і вдень, і вночі?»). Ці запитання кращі, ніж попередні, оскільки менше наводять на першу-ліпшу відповідь. Проте вони також небезпечні, оскільки ви можете не передбачити всі можливі варіанти відповіді,

а дитині знову ж легше обрати один з варіантів, який ви їй пропонуєте, ніж згадувати реальні травматичні для неї події.

Не варто застосовувати примушування та залякування («Ти не підеш звідси, поки не відповіси на запитання») та обіцяти винагороду («Після того, як розкажеш, отримаєш подарунок») [13–15].

Не рекомендується надавати стосовно справи інформацію, якої дитина не знає.

Типові запитання під час опитування:

- Чи знаєш, чому ти прийшла(ов) зустрітись зі мною?
- Хто тобою опікується? З ким ти спілкуєшся?
- Розкажи про свою сім'ю.
- Що це (показуючи на ляльку)?
- Ти коли-небудь бачив це (частини тіла ляльки) в інших людей?
- Ти говорив(ла) мамі (тітці, бабусі тощо) про те, що з тобою трапилось?
- Ти говорив, що батько / вітчим / мама / дядько торкався(лася) тебе?
- В яких місцях він / вона тебе торкався(лася)?
- Він / вона зробив(ла) щось погане?
- Де це трапилось?

Не варто ставити запитання «чому» («Чому він торкався тебе?» або «Чому він вибрав тебе?»). Дитина (і не тільки дитина) на такі запитання не зможе дати відповідь.

Фаза 4

Завершення роботи з дитиною – 10 хвилин. Ви провели опитування дитини і можете прощатись з нею. Проте перед тим, як завершити допит:

- Впевніться, що дитина пододала стрес.
- Зробіть перерву – пограйте в гру, що не пов'язана з темою.
- Поверніться до нейтральної теми.
- Подякуйте дитині за її участь у розмові. Дякуйте саме за участь, а не за те, що вона / він розповіла(ів).
- Якщо запис відбувався на відео, то поясніть дитині, що це відео не буде ніколи показано іншим людям, які не займаються даною

проблемою. Особливо це стосується жертв дитячої порнографії, які вже бояться відеокамер.

– Запитайте дитину, чи в неї нема до вас питань. Це допоможе дитині відчувати завершеність вашої розмови і дасть можливість спитати про ті речі, які її / його, можливо, турбують [13–15].

Отже, отримати достовірну, до певної міри повну інформацію від дитини, що стала свідком злочину або потерпілим – це особливо складний процес, оскільки цінність одержаного матеріалу залежить не лише від етапу розвитку, індивідуальних особливостей та сімейного середовища дитини, але й умов та способу проведення такої процесуальної дії як опитування малолітньої дитини.

Список використаних джерел та літератури

1. Возрастная психология: детство, отрочество, юность. Хрестоматия : уч. пособие для студ. пед. ВУЗов. Москва : Изд. центр «Академия», 2000. 624 с.
2. Кутішенко В.П. Вікова та педагогічна психологія : курс лекцій. Київ : Центр навч. л-ри, 2005. 125 с.
3. Павелків Р.В. Вікова психологія : підручник. Київ : Кондор, 2011. 468 с.
4. Савчин М.В. Вікова психологія : навч. посіб. Київ : Академ. видав, 2006. 359 с.
5. Дуткевич Т.В. Дошкільна психологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Центр учб. л-ри, 2007. 391 с.
6. Поліщук В.М. Вікова і педагогічна психологія : навчальний посібник. Суми : ВТД «Університетська книга», 2019. 352 с.
7. Божович Л.И. Проблемы формирования личности. Москва : Международ. пед. академия, 1995. 349 с.
8. Заброцький М.М. Основи вікової психології : навч. посібник. Тернопіль : Навч. книга – Богдан, 2009. 112 с.
9. Hall G.S. Adolescence: Its Psychology and Its Relations to Physiology, Anthropology, Sociology, Sex, Crime, Religion and Education. Vol. 2. New York : Appleton, 1904.
10. Spranger E. Psychologie des Jugendalters – [Psychology of youth]. Leipzig : Quelle & Meyer, 1924. P. 561.
11. Бадмаев Б.Ц. Психология в работе учителя : практическое пособие по теории развития, обучения и воспитания. Кн. 1. Москва, 2000. 240 с.

12. Підліток. Який він? URL: <http://osvita.smila.com/metodychnarobota/storinka-dlja-batkiv?start=9> (дата звернення: 10.09.2021).
13. Кочемировська О., Стрейсяну Д., Христова Г. Ефективне запобігання та реагування на випадки насильства в сім'ї : методичний посібник для тренерів з проведення тренінгів для дільничних інспекторів міліції. Запоріжжя : Друкарський світ, 2010. 364 с.
14. Стандарти надання соціальних послуг особам, які постраждали від насильства в сім'ї: міжнародний досвід та рекомендації для України / заг. ред. С. Павлиш. Запоріжжя : Друкарський світ, 2011. 228 с.
15. Організація роботи підрозділів ОВС, що здійснюють профілактичну роботу серед дітей, у сфері протидії жорстокому поводженню з дітьми та насильству в сім'ї : методичний посібник / А.А. Гришко та ін. Київ : ТОВ «ВПК ОБНОВА», 2012. 146 с.

Розділ III

КРИМІНАЛІСТИЧНІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ ПРОВЕДЕННЯ ДОПИТУ МАЛОЛІТНЬОЇ АБО НЕПОВНОЛІТНЬОЇ ОСОБИ

3.1. Верифікація показань під час допиту малолітньої або неповнолітньої особи

Верифікація неправдивих показань неповнолітнього підозрюваного в кримінальному провадженні може виступати як найважливішим і основним джерелом доказів під час судового розгляду. Важливо виділити для слідчого Національної поліції України, що інформація в показах неповнолітнього підозрюваного є достовірною та показання відповідають об'єктивній дійсності реальному ходу подій, у силу помилки або свідомої неправди, оскільки певною мірою вона стосується викриття і виявлення неправди, найбільш раціональних наслідків цього в кримінальному провадженні. Зазначимо, що при змісті допиту неповнолітнього підозрюваного виділяються важливі аспекти, а саме: процесуальний, етичний, виховний, тактичний та місце проведення допиту. Згідно з Конвенцією про права дитини – дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше [5].

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про громадянство України» дитина особа до 18 років [4]. В цивільному та сімейному законодавстві України особа, що не досягла 18 років визначається поняттями «малолітньої» та «неповнолітньої» [6; 7]. Малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років (ст. 6 СК України, ст. 31 ЦК України, ст. 3 КПК України) [2; 6; 7]. Неповнолітньою вважається дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (ст. 6 СК України, ст. 32 ЦК України, ст. 3 КПК України) [2; 6; 7].

Дитина, яка вчинила кримінальне правопорушення, потерпіла від кримінального правопорушення або свідок може бути будь-якого віку. Обмеження щодо віку настає тоді, коли йдеться мова про відповідальність за вчинене кримінальне правопорушення.

Кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення виповнилося шістнадцять років, частина 1 статті 22 КК України [3].

Відповідальність неповнолітніх настає від 14 років за умисне вбивство (ст.ст. 115–117 КК України), посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави (ст.ст. 112, 348, 379, 400, 443), умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121, ч. 3 ст.ст. 345, 346, 350, 377, 398), умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122, ч. 2 ст.ст. 345, 346, 350, 377, 398), диверсію (ст. 113), бандитизм (ст. 257), терористичний акт (ст. 258), захоплення заручників (ст.ст. 147, 349), зґвалтування (ст. 152), насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ст. 153), крадіжку (ст. 185, ч. 1 ст.ст. 262, 308), грабіж (ст.ст. 186, 262, 308), розбій (ст. 187, ч. 3 ст.ст. 262, 308), вимагання (ст.ст. 189, 262, 308), умисне знищення або пошкодження майна (ч. 2 ст.ст. 194, 347, 352, 378, ч. 2 та ч. 3 ст. 399), пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів (ст. 277), угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна (ст. 278), незаконне заволодіння транспортним засобом (ч.ч. 2, 3 ст. 289), хуліганство (ст. 296), стаття 22 КК України [3].

Неповнолітні підозрювані належать до особливої правової категорії, оскільки через віковий розвиток та соціальну незрілість не здатні повною мірою оцінювати характер і наслідки своїх вчинків, особливо по тяжким та особливо тяжким злочинам.

Завданням кримінального судочинства, передбаченого ст. 2 КПК України, є встановлення істини у кримінальному провадженні,

щоб «кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини» [2]. Встановлення істини у кримінальному провадженні здійснюється на основі доказів – отриманих у порядку передбаченому КПК України, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню ст. 84 КПК України [2]. Одним із найважливіших і основних джерел доказів є верифікація показань різних суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності: підозрюваних, обвинувачених, підсудних, потерпілих, свідків.

Теоретичним підґрунтям для вивчення тактики виявлення та подолання неправдивих показань становлять фундаментальні роботи, що розкривають концептуальні засади тактики слідчих (розшукових) дій, учених Ю.П. Аленіна, В.П. Бахіна, В.Д. Берназа, Р.С. Белкіна, В.К. Весельського, В.І. Галагана, В.Г. Гончаренка, В.Я. Горбачевського, В.А. Журавля, А.В. Іщенко, Н.І. Клименко, І.І. Когутича, В.А. Колесника, В.П. Колмакова, М.В. Костицького, С.С. Чернявського, Ю.М. Чорноус, В.Ю. Шепітька та ін. Процесуальним питанням участі неповнолітнього підозрюваного у кримінальному провадженні присвячено дисертаційні дослідження А.Є. Голубова (2005), Г.В. Дідківської (2011), М.О. Карпенка (2004), О.О. Левендаренка (2003), С.В. Пастушенка (2011), А.Б. Романюка (2004), Т.В. Фоміної (2012), О.Ю. Хахуцяк (2006), Р.С. Холод (2007).

Криміналістичні аспекти вказаної проблематики досліджували Л.Л. Каневський (1984), В.К. Комарков (1972), М.О. Пасека (2013), В.Ю. Шепітько (1991) [13].

Слідчий при плануванні та проведенні слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього підозрюваного повинен бути впевнений, що інформація в показах неповнолітнього підозрюваного є достовірною. Для цього існують тактичні прийоми виявлення та аналізу отриманих даних, чи відповідають показання об'єктивній дійсності та реальному ходові подій, у силу помилки або свідомої неправди, оскільки певною мірою вона стосується викриття і виявлення неправди, найбільш раціональних наслідків цього в кримінальному провадженні.

Під час проведення досудового розслідування по злочинам, скоєним неповнолітніми, слідчий Національної поліції України здійснює провадження з неухильним дотриманням процесуальних вимог та забезпечення їх прав та свобод. При цьому проведення слідчих (розшукових) дій є головним засобом отримання (збирання) та верифікації даних щодо обставин кримінального провадження, а правильно обрана тактика їх проведення та своєчасне виявлення неправдивих даних забезпечує їх ефективність і досягнення поставлених завдань по встановленні істини по суті [13].

Кримінальний процесуальний кодекс главою 38 КПК України регулював низку питань, пов'язаних із дотриманням правового статусу неповнолітніх, особливостей кримінального провадження за їх участю та суб'єктів, що приймають участь під час проведення слідчих (розшукових) дій [2].

Проведення слідчих (розшукових) дій з неповнолітніми підозрюваними на досудовому розслідуванні має право слідчий, який спеціально уповноважений керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх.

Алгоритм дій слідчого полягає в тому, що після отримання повідомлення про кримінальне правопорушення, уповноважена особа, невідкладно вносить відомості до Єдиного реєстру досудового розслідування з кваліфікаційними ознаками кримінального правопорушення.

Першочерговою слідчою (розшуковою) дією є огляд місця пригоди, під час якого слідчому по особливим ознакам, а саме: відбитків слідів взуття, відбитків пальців рук, показань свідків, речових доказів, тощо, залишених злочинцем, встановлює, що до скоєння кримінального правопорушення може бути причетна малолітня або неповнолітня особа. З цього моменту починається збір повної інформації щодо можливої підозрюваної особи та її особистості. Зібравши достатньо доказів та інформацію на неповнолітнього злочинця слідчий починає встановлювати об'єктивну істину та верифікувати данні щодо обставин кримінального правопорушення з показань свідків, потерпілих та зібраних доказів щодо причетності неповнолітньої особи до кримінального правопорушення.

На початковому етапі виявлення неправдивих показів під час проведення слідчої (розшукової) дії за участі неповнолітнього підозрюваного, слідчий здійснює верифікацію показань та аналізує дані.

Під час допиту неповнолітнього підозрюваного в їхніх показаннях можливе виникнення перекручення обставин, які є наслідком свідомої неправди. Попередження, виявлення та усунення таких перекручень є важливим завданням слідчого під час слідчої (розшукової) дії, а саме: допиту. Забезпечення права на захист ч. 1 ст. 20 КПК України, що підозрюваний, обвинувачений, виправданий, засуджений має право на захист, яке полягає у наданні йому можливості надати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення, право збирати і подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні, користуватися правовою допомогою захисника, а також реалізовувати інші процесуальні права. «Підозрюваним, ст. 42 КПК України, є особа, якій у порядку, передбаченому ст.ст. 276–279 КПК України, повідомлено про підозру, особа, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, або особа, щодо якої складено повідомлення про підозру». п. 5 ст. 42 КПК України підозрюваний має право: давати пояснення, показання з приводу підозри, обвинувачення чи в будь-який момент відмовитися їх давати [2].

В період підготовки до слідчої (розшукової) дії слідчий Національної поліції України перш за все повинен скласти план її проведення, в якому розписати: дату, час та місце проведення, дозвіл слідчого судді, якщо потрібно, учасників (захисник, батьки та психолог, педагог, лікар за потреби), проаналізувати зібрані докази вини неповнолітнього підозрюваного, що були виявлені під час проведення огляду місця пригоди. При цьому в плані при виявленні неправдивих показань слідчий зазначає етапи та критерії відповідності дійсності показань неповнолітнього підозрюваного [13].

Перший етап верифікації неправдивих показань:

- особистість та обізнаність неповнолітнього підозрюваного (коли характер його показань, його особливості дозволяють дійти висновку про те, що він не здатний вигадати, перекрутити повідомлене);

- відсутність інформації (незнання неповнолітнім підозрюваним тих обставин, які мали бути відомі та не могли бути забутими, якщо його показання є правильними);
- рівень мовлення неповнолітнього підозрюваного (відповідність мовних особливостей показань його культурному рівню (нецензурна лайка, жаргонізми, професійна належність, лексичний запас);
- унікальність показань (якщо повідомлення має свою індивідуальність, то більш обґрунтовано вважати його правдивим);
- емоційна насиченість показань (правдиві показання мають порівняно більшу кількість суто особистих, емоційних моментів, посиленій і вказівок на переживання);
- критерій невідповідностей (сумлінний неповнолітній підозрюваний описує фрагменти і деталі події, не завжди і не в усьому узгоджує їх між собою; неповнолітній підозрюваний, який повідомляє неправду, робить спроби усунути невідповідності).

Другий етап верифікації неправдивих показань – це спостереження в процесі допиту за поведінкою неповнолітнього підозрюваного та його психофізіологічними реакціями. Виявити неправду у показаннях неповнолітнього підозрюваного, таке спостереження не дає змоги, однак воно реєструє зовнішні прояви, які відображають динаміку стану неповнолітнього підозрюваного під час допиту, різне реагування на те чи інше запитання або пред'явлений доказ. Усі ці зовнішні прояви не мають доказового значення, а виконують лише орієнтуючу функцію, щоб слідчий зміг виробити тактичні дії в подоланні неправди.

Третій етап верифікації неправдивих показань стосовно даних щодо обставин кримінального правопорушення. У процесі попередньої оцінки показань неповнолітнього підозрюваного можливо виявлення негативних обставин, які при допиті можуть виступати у двох формах:

- відсутності у показаннях неповнолітнього підозрюваного даних, які повинні мати місце, що зібрав слідчий під час проведення слідчих (розшукових) дій;
- наявності даних у показаннях неповнолітнього підозрюваного, яких не повинно бути, що приводить до зайвих слідчих

(розшукових) дій, що не нададуть жодних позитивних результатів по доведенню вини підозрюваного.

Слідчому необхідно звернути увагу, що у разі наявності даних, яких не повинно бути, негативні обставини при допиті можуть проявлятися у вигляді обмовок та винної поінформованості неповнолітнього підозрюваного. Значення негативних обставин у допиті полягає в тому, що вони виступають специфічними сигналами неправди у показаннях і потребують використання відповідних тактичних прийомів [13]. Подолання встановленої неправди у показаннях неповнолітнього підозрюваного передбачає їх попереднє дослідження шляхом верифікації таких показань з різними даними, які є у розпорядженні слідчого (зіставлення окремих елементів у показаннях допитуваних, зіставлення з показаннями інших осіб тощо) також включає етапи подолання неправди, що включає дії слідчого [13].

Отже, слідчий в свою чергу для запобігання і встановлення неправди повинен знати її можливі мотиви. Засобами усунення мотивів неправди при допиті є тактичні прийоми, розроблені на підставі методу переконання. Таким чином, неправда може бути відвернута на стадії встановлення психологічного контакту з допитуваним неповнолітнім підозрюваним. Використання тактичних прийомів, спрямованих на встановлення психологічного контакту, сприяє побудові безконфліктної ситуації допиту неповнолітнього підозрюваного і одержанню правдивих показань. Проте не завжди є можливість усунути мотиви неправди і одержати об'єктивні показання за допомогою даної системи прийомів.

Викриття неправдивих даних в показаннях неповнолітнього підозрюваного, передбачає необхідність урахування його процесуального становища та форми неправдивого повідомлення. На даному етапі слідчий при допиті неповнолітнього підозрюваного повинен свої дії спрямовувати на:

- викриття неправди при повному запереченні неповнолітнього підозрюваного своєї вини і висуненні ним своєї версії причетності до кримінального правопорушення;
- викриття неправди у ситуації часткового визнання підозри своєї вини;

- подолання замовчування неповнолітнім підозрюваним фактів, які цікавлять органи досудового розслідування;
- викриття неправдивої заяви про алібі, що виявляється під час проведення слідчих (розшукових) дій, включає в себе: постановку деталізуючих запитань щодо перебування допитуваного у вказаному місці; постановку контрольних запитань щодо фактів, точно встановлених у кримінальному провадженні; оголошення фрагментів показань осіб, на яких посилався неповнолітній підозрюваний, стосовно суперечностей, що виникли; оголошення показань осіб, які спростовують заяву про алібі; пред'явлення доказів, які підтверджують перебування неповнолітнього підозрюваного у місці вчинення кримінального правопорушення; оголошення висновку експерта, результатів окремих слідчих дій, які свідчать про можливість перебування допитуваного на місці кримінального правопорушення;
- встановлення обмови, щоб викрити іншу особу, яка не причетна до кримінального правопорушення;
- встановлення самообмови, щоб винна особа могла уникнути покарання.

Розглянемо функціональне призначення і ефективність окремих тактичних прийомів під час проведення слідчих (розшукових) дій, а саме допиту неповнолітнього підозрюваного.

Тактика викриття неправди була заснована на використанні групи тактичних прийомів допиту. Так, при проведенні допиту необхідно ставити правильно відкриті питання підозрюваному і ні в якому разі закриті.

Зокрема, слідчий повинен ставити деталізуючі запитання, щодо тих обставин, які відбувались по факту скоєння кримінального правопорушення.

Тактика оголошення показань свідків, що становить інтерес і прийом, заснований на результатах огляду місця події. Так, попередньо у неповнолітнього підозрюваного було з'ясовано, що він ніколи не перебував на місці скоєння кримінального правопорушення, а після цього слідчий повинен повідомити йому про виявлені в процесі огляду місця події сліди рук, які належать неповнолітньому підозрюваному.

Таким чином, тільки використання всього комплексу тактичних прийомів підсистеми сприяло спростуванню заяви про алібі та одержанню правдивих показань про обставини вчиненого кримінального правопорушення.

Визначити на основі ознак помилки і свідомої неправди, до якого виду відносяться неправдиві показання – не просте завдання, особливо тоді, коли у показаннях деяких осіб одна частина інформації може не відповідати об'єктивній дійсності у зв'язку з помилкою, а інша частина – у зв'язку зі свідомою неправдою суб'єкта.

Проблема полягає в доказуванні прямого наміру (свідомості) суб'єкта (підозрюваного, обвинуваченого) на дачу неправдивих показань, оскільки жодна особа не скаже, що давала свідомо неправдиві свідчення навмисне. Вона буде посилатися на те, що просто погано пам'ятає події, або на те, що на початковому етапі слідчий неправильно записав або зрозумів показання [13].

Тактика показань інших осіб, як правило, не настільки надійний доказ у кримінальному провадженні, в яких подаються неправдиві показання, оскільки цих осіб також можуть схилити до дачі свідомо неправдивих показань. У зв'язку з цим у таких кримінальних провадженнях має місце недостатність доказового матеріалу. Тому слідчий часто змушений припинити досудове розслідування по кримінальному провадженні, в якому давалися свідомо неправдиві показання, за недоведеністю через те, що не вдалося запобігти і подолати свідомо неправдиві показання і, відповідно, довести провину суб'єкта, що скоїв злочин.

Особливості допиту неповнолітніх та тактика виявлення та подолання неправдивих показань неповнолітніх підозрюваних обумовлюються:

- нормативно-правовим регулюванням, що здійснюється згідно з главою 38 та нормою КПК України;
- тактичними прийомами, міркуваннями та індивідуальними особливостями неповнолітніх:
 - недостатнім обсягом знань та життєвого досвіду, як у дорослих;
 - слабкою здатністю до зосереджування уваги;
 - підвищеною навіюваністю;

- меншим розвитком аналітичних навичок при сприйнятті й оцінці сприйнятого;
- тенденцією до змішування реально сприйнятого з уявленим;
- емоційністю суджень і дій.

Неповнолітні також поступаються дорослим у здатності усвідомити подію в цілому, не завжди можуть виділити головне. Вони частіше дорослих помиляються при визначенні відстаней, інтервалів часу, послідовності дій і подій. Малолітні та неповнолітні особи швидше забувають сприйняті події, однак досить точно передають ті факти, які зацікавили їх. Вони мають підвищену збудливість, відрізняються неврахуванням характеру. Їм властиві швидкі зміни настрою і поведінкових реакцій, що помітно позначається на їх свідченнях. Доцільно відмітити, що названі і деякі інші особливості психофізичного розвитку неповнолітніх проявляються також в процесі формування правдивих та неправдивих показань і в поведінці неповнолітнього підозрюваного на допиті.

Це полягає у необхідності згідно з нормами ст.ст. 490–491, 493 КПК України залучення відповідних учасників, якими залежно від конкретної ситуації можуть бути захисник, педагог, психолог, експерт-криміналіст [2].

Наданому етапі може скластися ситуація, коли неповнолітній підозрюваний через низку факторів встигає визначити лінію поведінки під час проведення допиту. Слідчий повинен створити неповнолітньому підозрюваному обстановку, котра переконує у даремності повідомляти неправдиві показання. Це включає в себе такий тактичний прийом, як допит на місці події, що дає повторне сприйняття місця, де відбулася подія, сприяє відновленню в пам'яті забутого.

Допит неповнолітнього підозрюваного повинен здійснюватися згідно загальних засад тактики його проведення. Тактичні прийоми підготовки, здійснення, фіксації та оцінки результатів процесуальної дії в своїй системі складають його тактику.

Структура тактики виявлення та подолання неправдивих показань під час допиту неповнолітніх підозрюваних включає в себе:

- підготовка до проведення допиту – слідчий отримує відомості, щодо учасників, дана інформація виконує орієнтуючу роль

та детально миттєво її аналізує, що дає також можливість обрання лінії власної поведінки;

- проведення допиту – слідчий повинен використовувати методи пізнання, а саме: спостереження, розмови, експерименту. Це надасть йому можливість діагностики інформації, наданої учасниками. Встановлення подальшого контакту, що допомагає виявити їх дійсне відношення до події;

- фіксація ходу та результатів – слідчому в обов'язковому порядку необхідно підготувати до використання додаткові засоби фіксації: аудіо запис, відеозапис. Це надає можливість діагностувати інформаційного стану учасників, щодо подій кримінального правопорушення, при цьому слідчий постійно вирішує питання про достовірність або недостовірність показань учасників. Про знання або не знання ними для провадження даних;

- оцінка отриманих результатів допиту – набуває характеру формування доказового значення одержаної інформації, що виявлена, сприйнята, впорядкована, відображена мовними і немовними засобами, з використанням технічних засобів, з метою встановлення правдивих показань, викриття і притягнення винних до відповідальності.

Переходячи до розгляду змісту допиту неповнолітнього підозрюваного, доцільно виділити у ньому такі аспекти:

- процесуальний (дотримання вимог законності щодо всіх етапів допиту, а саме залучення педагога, законного представника і захисника, які беруть участь у допиті, при цьому слідчому слід роз'яснити їх права (задавати питання з дозволу слідчого; знайомитися з протоколом допиту і клопотати про внесення до нього доповнень і поправок) та обов'язок підтвердити після закінчення допиту своїм підписом правильність запису свідчень. При необхідності слідчий під час допиту може залучити спеціаліста або експерта. Вони відіграють активну роль – можуть давати пояснення з питань, що виникають в ході допиту, ставити з дозволу слідчого питання неповнолітньому підозрюваному. Від правильного підбору учасників багато в чому залежить успіх допиту, а також виявлення та подолання неправдивих показань);

– психологічний (урахування психовікових особливостей, соціально-психологічної характеристики допитуваного, а саме: на початку допиту задаються питання лише з позитивними відповідями, що не викликають хвилювання, поступово вони ускладнюються, наближуючись до суті розгляду ситуації при цьому необхідно демонструвати спільні погляди, надати оцінку інтересів (гендерна рівність, місце проживання, земляцтво, захоплення, це заспокоює неповнолітнього підозрюваного, що надає можливість слідчому з'ясуванню показань із точно встановленими фактами, змісту фантазій, мрій неповнолітнього, встановлення інформації про участь неповнолітнього у вчиненні кримінального правопорушення, пропонування допитуваному повторити розповідь в іншій послідовності));

– етичний (моральне відношення слідчого до неповнолітнього підозрюваного), при цьому слідчий має певний психологічний вплив на неповнолітнього з метою отримання правдивих показань. Слідчий може використати метод переконання (повідомлення неповнолітньому відомостей з метою впливу на його емоції, інтелект, волю), метод викриття (передача неповнолітньому інформації з метою отримання більш повних відомостей), метод правомірного навіювання (шляхом вимоги, пропозиції, поради, прохання), метод емоційного експерименту (використання психологічного стану допитуваного), метод прикладу (особистий приклад з життя);

– виховний (ґрунтується на основі індивідуального підходу, прояву чуйності до особистості неповнолітнього, слідчий використовує образотворчі здібності неповнолітнього, займає місце партнера по спілкуванню відносно один одного, виникає частота і стійкість візуального контакту, наявність природної, невимушеної міміки, жестів, схожість манери спілкування);

– тактичний (використання тактичних прийомів допиту залежно від слідчої ситуації). Таким чином, знання психології формування показань, вікових та індивідуальних особливостей неповнолітнього допитуваного має важливе значення для правильного забезпечення тактики допиту: обрання прийомів встановлення психологічного контакту, інших тактичних прийомів та їх комплексів,

оцінки його показань і, як результат, з'ясування необхідних обставин, отримання правдивої доказової інформації для встановлення обставин кримінального провадження [13].

Проведення допиту малолітньої або неповнолітньої особи слідчий, як правило, здійснює в робочому кабінеті, в кімнаті прийому громадян, або спеціальному кабінеті, який обладнаний відеокамерою. Також місцем проведення допиту неповнолітнього підозрюваного (на розсуд слідчого і в силу конкретних обставин) може бути і інше місце – в лікувальному закладі, за місцем роботи чи навчання неповнолітнього підозрюваного, в його квартирі. Але доцільно проведення в спеціальній кімнаті, а саме «Зелена кімната», що обладнана спеціальною технікою для допиту та полегшує психологічний в контакт між слідчим та підозрюваним. Особливо ефективним може бути проведення допиту неповнолітнього підозрюваного безпосередньо на місці події, під час проведення такої слідчої (розшукової) дії, як слідчий експеримент. Якщо ж неповнолітній підозрюваний затриманий або взятий під варту, то допит відбувається за місцем його тримання.

Отже, якщо неповнолітній визнає себе винним, слідчий зобов'язаний ретельно перевірити достовірність такого визнання, оскільки в основі його може лежати самообмова з почуття помилкового товариства, «геройства», бажання приховати дорослих організаторів. Оцінюючи показання неповнолітнього, треба мати на увазі, що якщо підліток дає правдиві показання, а слідчий в результаті неналежної їх оцінки застосовує прийоми для подолання брехні, це може призвести до порушення психологічного контакту між ними, допитуваний може замкнутися, що ускладнить проведення даної слідчої (розшукової) дії. Компетентний слідчий швидко виявляє ознаки, що свідчать про помилкові, заздалегідь підготовлені показання неповнолітнього (це можуть бути завчені розповіді, вживання виразів, не властивих даній віковій групі та ін.). Верифікуючи інформацію в неправдивих показах неповнолітнього підозрюваного слідчому потрібно з'ясувати, що стоїть за цим (слідування обраній «легенді», негативне ставлення до слідства, загроза, почуття неправильно зрозумілого товариства, солідарності).

Далі слідчому потрібно подолати неправдиві показання під час допиту, тому йому необхідно допомогти у формуванні правдивих показань, однак слідчий не повинен використовувати постановку запитань, що мають елементи навіювання (навідні питання). Слід вживати заходів щодо попередження дачі неправдивих показань і їх викриття, (якщо такі будуть) під час допиту.

Тактичними прийомами верифікації неправдивих показань під час допиту неповнолітнього підозрюваного є:

1) акцент на помилкових відомостях, повідомлених неповнолітнім підозрюваним, з метою попередження дачі подібних надалі;

2) безперечно, пред'явлення доказів і надання правомірного психологічного впливу дозволяють зупинити спробу дачі неправдивих відомостей на початку допиту;

3) демонстрація поінформованості слідчого, який отримав інформацію, що становить дані про причетність до кримінального правопорушення неповнолітнього підозрюваного;

4) доказів, які дозволяють затримати і допитати як підозрюваного або зробити в нього обшук, слідчий не мав;

5) інформація надана слідчому працівниками ювенальної превенції дозволяє йому за короткий час вивчити особистість неповнолітнього, його зв'язки, звички, захоплення, інтереси;

6) з'ясування в ході допиту основних моментів у показаннях для подальшої їх перевірки;

7) звернення до почуттів неповнолітнього, розуміння його прагнення до самостійності, вчиненню сміливих дій тощо;

8) постановка контрольних питань про обставини вчиненого кримінального правопорушення;

9) пред'явлення доказів в наростаючому порядку та аналіз їх спільно з неповнолітнім;

10) відтворення допитуваному фрагментів допиту інших осіб, які дали правдиві показання, не розкриваючи їх загального обсягу;

11) постановка підлітку співставних питань, коли виникають суперечності з раніше даними їм показаннями або показаннями інших осіб [13].

За будь-яких умов слід ще раз підкреслити, що головним тактичним завданням допиту за даних умов є встановлення психологічного контакту.

3.2. Етапи підготовки до проведення допиту малолітньої або неповнолітньої особи

Основні правила для слідчого до підготовки проведення опитування (допиту) малолітньої або неповнолітньої особи (дитини) під час досудового розслідування.

– Планування та підготовка до проведення опитування (допиту) – обміркування слідчим мети, цілі та структури опитування (допиту), визначення важливої для слідства теми, збір інформації про малолітню або неповнолітню особу, врахування особливостей законодавчих вимог, можливі непередбачувані обставини, а також забезпечити практичну підготовку до допиту та підготувати детальний план його проведення. Все це має відбуватися з урахуванням потреб розслідування в кримінальному провадженні в цілому.

– Практичні заходи слідчого до проведення опитування (допиту) – визначення кола осіб, які повинні бути присутніми під час опитування (допиту), визначення місця та часу проведення допиту, перевірка справності обладнання для аудіо- відеозапису, підготовка місця проведення допиту (достатня кількість стільців та столів, а також їхнє правильне розташування; достатня кількість канцелярського приладдя, питної води, повітря, температурний режим). Заздалегідь слідчий повинен відвідати місце події, підготувати докази, які можуть використовуватися під час допиту, визначення слідчих та часових обмежень, додаткове вивчення матеріалів кримінального провадження. На даному етапі також необхідно слідчому звернути увагу, що під час допиту можуть виникнути непередбачені ситуації, це може бути погане самопочуття дитини, або близької людини, втрата свідомості, агресивна поведінка підозрюваного.

– Підготовка письмового плану проведення опитування (допиту) – складений слідчим план підсумовує мету та додаткові цілі опитування (допиту). Підготовка письмового плану підвищує впевненість

слідчого та надає можливість не залишити поза увагою, важливі докази, невідповідності, обман, втрати контролю за дитиною.

– Встановлення слідчим контакту на початку опитування (допиту) – уміння встановити та підтримувати контакт зі свідком, потерпілим та підозрюваним є найважливіші навички комунікації слідчого, що відіграють в успішності проведення допиту. Проведення опитування (допиту) по факту насильницьких злочинів є стресовою ситуацією для дітей, а тому необхідно докласти певних зусиль для зменшення відчуття занепокоєння дитини.

– Роз'яснення процесуальних прав та порядку проведення опитування (допиту) – роз'яснення процесуальних прав та порядку передбаченого кримінального процесуального законодавства на початку проведення допиту тісно переплітається зі стадією встановлення контакту між слідчим та усіма учасниками слідчої (розшукової) дії. Під час даного етапу слідчий допомагає неповнолітньому свідку, потерпілому, підозрюваному зрозуміти мету допиту. Необхідно враховувати що ця розмова може бути першою в житті дитини з слідчим, а тому природно, що сама ситуація викликати підвищений рівень стресу та занепокоєння. Отже, виникає необхідність проведення слідчої (розшукової) дії в приміщенні «Кризової кімнати, дружньої до дитини». Слідчому необхідно пояснити зрозумілою для дитини мовою процедуру проведення допиту, його права та обов'язки, а також базові правила проведення допиту [11].

– Отримання інформації під час проведення опитування (допиту) є найважливішим етапом. Саме під час цього етапу власне і досягається завдання опитування (допиту) – отримання повної, точної та надійної інформації про події, яку слідчий верифікує під час досудового розслідування. Мета слідчого отримання повної розповіді особи, розширення та уточнення показань, у разі необхідності (наприклад, з неповнолітніми підозрюваними) уточнення та перевірка розповіді допитуваного. На даному етапі отримання повної розповіді свідка, потерпілого, підозрюваного розпочинається з ініціювання слідчим відкритого запитання. Надалі необхідно підтримувати розповідь співрозмовника, використовуючи техніку активного слухання та спостереження за невербальною комунікацією. Під час

допиту слідчому необхідно зберігати спокій, бути стриманим та ввічливим, навіть якщо деякі деталі в розповіді є неправдивими [11].

– Завершення проведення опитування (допиту) – завершення опитування (допиту) є останньою стадією безпосереднього проведення слідчої (розшукової) дії. Опитування (допит) повинно завершуватися у ввічливій та професійній манері поведінки слідчого. Мета завершення – це перевірка того, чи вся інформація (за епізодами) була достатньо охоплена, чи усі питання були поставлені та отримані відповіді; підбиття підсумків цієї інформації; пояснення подальших дій неповнолітньому свідкові, потерпілому, підозрюваному; сприяння позитивному ставленню до надання точної та достовірної інформації в майбутньому.

– Оцінка результатів проведення опитування (допиту) – обміркування та усвідомлення власних навичок проведення опитування (допиту). З цією метою варто звернути увагу, чи добре він застосував психологічні та тактичні прийоми під час допиту, на що звернути увагу, які навички можна вдосконалити. Особливо якісним від такої оцінки буде, якщо її здійснюватиме керівник слідчого підрозділу, чий зворотний зв'язок слідчий зможе використати для планування професійного розвитку [11].

Етапи підготовки слідчого до опитування (допиту) малолітньої або неповнолітньої особи (дитини) в «Кімната дружня до опитування дітей», облаштованій в приміщенні Одеського державного університету внутрішніх справ.

Наразі в Одеській області існує «Кімната дружня до опитування дітей», в якій здійснюється навчальний процес курсантів та студентів з навчальних дисциплін: «Криміналістика», «Професійно-психологічна підготовка поліцейського», «Ефективна комунікація», з методики опитування дітей, які потрапили в систему правоохоронних органів, зокрема потерпілих і свідків. На теперішній час тактичні прийоми проведення слідчої (розшукової) дії, як допит малолітньої або неповнолітньої особи, проводять практичні працівники слідчих підрозділів ГУНП України в Одеській області, де підтримують середовище, яке запобігає повторній віктимізації дитини. «Кімната дружня до опитування дітей» облаштована технічними засобами,

які дають слідчому змогу належно записувати показання під час допиту, що сприяє запобіганню повторних допитів.

Етап підготовки слідчим приміщення «Кімнати дружньої до опитування дітей» для проведення опитування (допиту) малолітньої та неповнолітньої особи. Вимоги до приміщення кімнати:

- кімната повинна бути простора, не надто велика, стеля не повинна бути надто високою не вище 3 м;

- меблі пристосованими для дітей двох розмірів, щоб на них могли зручно влаштуватися молодші та старші діти, а також особи, які проводять опитування (допит). Меблі мають бути неяскових кольорів;

- кімната повинна бути звукоізована, щоб блокувати зовнішній шум;

- добре освітлена і мати джерело природного світла. Джерела штучного світла мають бути рівномірно розподілені й мати достатню інтенсивність освітлення;

- стіни пофарбовані однотонними, неясковими, світлими пастельними кольорами;

- наявність предметів комфорту, іграшки для дітей різного віку, але в обмеженій кількості, для уникнення непотрібних джерел відволікання уваги;

- предмети, розміщені в кімнаті для опитування (допиту), мають бути безпечні, які не можуть розбитися та не мають гострих країв;

- кабелі, блоки живлення й інше офісне приладдя повинні бути розміщені так, щоб не заважати дитині або спеціалістам;

- наявність в кімнаті відеокамери передбачає розміщення в недосяжному для дітей місці, однак дитині все одно потрібно сказати про те, що її записують [8].

Етап підготовки документації (аудіо/відеозапис) слідчим для проведення опитування (допиту) малолітньої або неповнолітньої особи:

- Опитування (допит) з малолітніми або неповнолітніми (свідками, потерпілими) від кримінального правопорушення потрібно записувати з застосуванням аудіо/відеотехніки. Розпочинаючи запис, дитину необхідно поінформувати про це, використовуючи дружню до дитини лексику, що відповідає її вікові та рівневі

розвитку. Дитині потрібно дати можливість ставити запитання, щоб роз'яснити мету запису та його цільову аудиторію, якщо такі запитання в дитини будуть.

Етап підготовки залучення інших осіб під час опитування (допиту) у «Кімната дружня до опитування дітей:

- встановлення кола осіб, яких слідчий повинен залучити та бути присутніми під час опитування (допиту), а саме: психологи чи представники державного органу опіки та піклування;

- з'ясування необхідності присутності батьків чи інших осіб, що супроводжують дитину, усередині кімнати для опитування з дітьми;

- недопущення батьків чи законного опікуна до кімнати під час допиту, якщо ця особа, ймовірно, є кривдник;

- обмеження участі законного представника у виконанні окремих слідчих (розшукових) дій або усунення його від участі в кримінальному провадженні передбачена ч. 3 ст. 227 КПК України [2];

- забезпечення участі сторонньої особи під час допиту в кімнаті, якщо дитина сильно травмована чи має такі спеціальні потреби, що її опитування без сторонньої особи, яка її супроводжує, суперечитиме інтересам дитини;

- обмежуватись емоційною підтримкою дитини та роз'яснення представнику, особам, призначених державним органом опіки та піклування, що вони не мають права брати участь в опитуванні (допиті), тобто ставити запитання чи заперечувати проти поставлених запитань;

- повідомлення дитини, що за межами кімнати для опитування (допиту), перебувають фахівці з повноваженнями щодо розслідування та захисту дітей і спостерігають за опитуванням (допитом). Дитині можна ставити запитання, щоб роз'яснити мету спостереження та ролі спостерігачів, якщо такі запитання в дитини виникнуть [11].

Етап планування опитування (допиту) малолітньої або неповнолітньої особи до початку проведення слідчої (розшукової) дії:

- отримання інформації щодо розповідей малолітньої або неповнолітньої особи, а також додаткові відомості про оточення

дитини, ситуацію в родині, стан здоров'я й інші чинники (фахівці оперативного реагування, представники соціальних служб, медичні працівники, адміністрація школи, медичні висновки), які можуть впливати на стратегії опитування (допиту);

- отримання документації із школи, дошкільного закладу про дитину.

Етап планування опитування (допиту) щодо малолітнього або неповнолітнього потерпілого, повинна містити інформацію залежно від обставин:

- імена та контактні дані батьків або законних опікунів або інших піклувальників дитини (повна інформація з державних джерел);
- житлові умови дитини, зокрема розмір і склад домогосподарства; історію медогляду; історію розладів у стосунках батьків (зокрема, суперечки щодо опіки, домашнє насильство тощо);
- попередні травми, зокрема насильство щодо дитини відома чи поза ним у минулому;
- домашнє насильство щодо братів або сестер дитини в минулому;
- у минулому проблеми з психічним здоров'ям у родині дитини;
- у минулому залежність від шкідливих речовин (зокрема алкоголю та психоактивних речовин) у родині чи в близькому оточенні дитини;
- попередні судимості будь-кого з членів родини дитини;
- стан здоров'я дитини, зокрема хронічні захворювання, нервово-психічні розлади або інвалідність [11].

Етап взаємодії слідчого з психологом опитування (допиту) щодо малолітнього або неповнолітнього потерпілого містить:

- планування своїх ролей під час опитування (допиту) малолітнього або неповнолітнього потерпілого;
- вирішення слідчим з психологом, на основі зібраної інформації, кому з них доцільніше ставити запитання під час опитування (допиту);
- вирішення психологом характеру і формулювання запитань, щоб навмисно чи недбало викривляти запитання або ставити запитання, які не були погоджені на етапі планування зі слідчим [11].

3.3. Помилки при опитуванні (допиті) малолітньої або неповнолітньої потерпілої особи

Серед фахівців, що беруть участь у опитуванні / допиті дітей, вкрай мало тих, котрі здатні уникнути помилок. Слушною методики опитування дітей, яка дозволила б навчатися психологам, соціальним робітникам, слідчим, суддям та іншим фахівцям, на цей час в Україні не існує. Джерела, які на цей час існують у психологічній літературі, мають окремі рекомендації, котрі важко втілити у реальну практику.

У своїй роботі автор зустрічається з дітьми як експерт-психолог, що проводить опитування в межах експертизи, та в якості спеціаліста-психолога, що супроводжує допит дитини слідчим або суддею. Цей досвід дозволив проаналізувати найрозповсюдженіші помилки у процесі опитування дитини, яких припускаються фахівці, що беруть участь в опитуваннях і допитах дітей.

– Помилка надмірного формалізму – це виконання професійних обов'язків без урахування вікових особливостей допитуваного. Наприклад, розпочинаючи допит, слідчий звертається до дівчинки 13 років, постраждалої від сексуального злочину, гучно й строго: «Вам відомо, в межах якого кримінального провадження проводиться допит? За якою статтею Кримінального кодексу України? Вам зрозумілі Ваші права?». Підліток ніяковіє, відповідає, дивлячись у підлогу, починає робити самозаспокійливі рухи. Вбачається, що часто слідчому (або судді) важко вийти з ролі «карателя» та спілкуватися з неповнолітнім допитуваним у рольовій позиції чуйного та дружнього дорослого.

– Помилка надмірної активності. Мається на увазі надмірна активність у встановленні первинного контакту, коли під час допиту не враховуються індивідуальні особливості дитини. Так, сором'язливому та інтровертованому підлітку дуже важливо звикнути до самого процесу допиту. В буквальному сенсі звикнути до приміщення, до людей, що знаходяться в ньому, до стільця, на якому він сидить. У контакт з таким підлітком необхідно входити обережно, розпочинаючи від невербальних сигналів його підтримки.

Наприклад, зустрітися поглядом та доброзичливо посміхнутися, але в жодному разі не розпочинати «завалювати» дитину формальними запитаннями, на кшталт: «А де ти навчаєшся? Який предмет у школі подобається?». За своєю суттю ці питання не є «поганими», але вони повинні бути доречними (не повинні використовуватися на стадії «входження та звикання» дитини до ситуації допиту), повинні ставитися зі справжньою зацікавленістю, а не бути такими, що промовляються «для галочки».

Надмірну активність у встановленні контакту та у веденні допиту важко відділити від помилок у змісті питань, тому що прискорення входження до контакту завжди породжує пусті та недоречні запитання.

– Помилка «поганих» запитань. До таких запитань відносяться: необмірковані швидкі, необмірковані закриті або альтернативні, навідні. Необмірковані швидкі – це коли опитувач пришвидшує процес допиту, лякається пауз та запитує «що небуть, що надійшло до голови», тому промовляє запитання, які не мають зв'язку з попередніми (запитання «зі стелі»), або не мають цінності для побудови допиту (є пустими або зайвими). Необмірковані закриті або альтернативні – це запитання, що з'явилися раніше необхідного строку, тобто до появи відкритих запитань за темою. Якісна побудова допиту – це коли закриті та альтернативні запитання з'являються виключно після багатьох спроб отримати інформацію через відкриті запитання. При описі цієї помилки особливо підкреслюється необміркованість, тому що передбачається: у більшості випадків допитувач / опитувач здатний поставити правильне відкрите запитання, якщо надасть собі час на обмірковування. Навідні – це будь-які запитання, що містять у своєму тілі відповідь або її частину.

Слова та мовчання у діалозі мають таке саме співвідношення, як матерія та антиматерія у побудові всесвіту. Тобто паузи під час допиту не є «нічим», вони є такою ж важливою його тканиною, як і висловлювання.

Для запобігання помилок надмірно швидкого контакту та «поганих» запитань, виводимо правило «мовчання та якості запитань»: «Не знаєш, як запитати – мовчи й обмірковуй. Не знаєш, що говорити – візьми паузу. Паузи мають самоцінність. Порожні,

швидкі та навідні запитання руйнують допит, паузи – ніколи. Кожне запитання повинне бути обміркованим та доцільним».

– Помилка порушення фізичних меж. Цієї помилки часто припускаються емпатійні допитувачі / опитувачі, що намагаються втішити або підбадьорити дитину, торкаючись її (гладять по спині, торкаються плеча тощо). Водночас торкнутися людини без її дозволу на це є неприпустимим механізмом впливу на її поведінку та емоційний стан. Якщо у допитувача виникає бажання фізичного контакту, єдиною правильною реакцією на такий свій поклик буде вербалізація свого бажання. Наприклад, звернутися до дитини з такими послідовними запитаннями: «Зараз я відчуваю бажання заспокоїти тебе. Що я можу зробити, щоб допомогти тобі? Чи можу я взяти тебе за руку? Чи буде це доречним?» Вказані запитання, скоріш за все, будуть незвичними для дитини, але вони будуть, з одного боку, демонструвати повагу опитувача до дитини та до її кордонів (що особливо важливо для дітей аутичних, інтровертованих, постраждалих від сексуальних злочинів тощо), з другого – продемонструють налаштованість опитувача на емоційний стан дитини, його чуйність.

Іноді трапляється, що побачивши емоції, слідчий намагається якомога швидше них позбавитися. У нашій культурі, нажаль, існує страх прояву емоцій. Ми не дозволяємо цього собі й заперечуємо їх появу в інших. Водночас емоції – це теж тканина розповіді опитаного. Емоційний компонент свідчить про наявність спогад, про дійсне переживання травмувального досвіду.

– Помилка звинувачення – це використання запитань, які містять у собі обвинувальну позицію («Чому ти не звала на допомогу?», «Ти ж могла його відштовхнути в цей момент, що тобі завадило?»). Питання мотивів поведінки є вкрай складними. Уточнення того, що спонукало чи призвело до тих чи інших наслідків повинне вивчатися дуже обережно. В багатьох випадках навіть доросла людина не усвідомлює мотиви своїх дій, думок і почуттів, водночас, дійсні мотиви можуть бути не такими, якими вони здаються людині [1]. Тим паче складно усвідомити мотиви своєї поведінки дитині.

– Помилка недопустимого знання – це використання опитувачем інформації, яку він отримав раніше, тобто до початку

опитування або допиту. Практика участі автора в опитуваннях та допитах неповнолітніх дозволяє зробити висновок, що навідні запитання – є найбільш руйнівною помилкою для отримання якісного доказу – показань дитини. Водночас п. 6. ст. 352 КПК України забороняє використання навідних запитань під час допиту [2].

На погляд автора, як експерта-психолога, найбільш правильною позицією є така, коли опитувач приступає до опитування в позиції табуля раса (у перекладі з лат. tabularasa – «вискоблена (чиста) дошка»). В такому випадку він не має іншого виходу, окрім того, щоб «плести тканину допиту», використовуючи виключно інформацію отриману від дитини «тут і зараз».

Якщо слідчий вже допитував дитину, або володіє інформацією про розвиток подій з матеріалів кримінального провадження – він, нібито, тримає у своїх руках декілька ниток, що не складно переплутати. Коли психолог (або інший опитувач) не знайомий з обставинами подій, він має у руках лише одну нитку, по якій він рухається за розповіддю дитини. Незнання – це шлях запобігання появи навідних запитань.

Автор вважає, що фахівці, які під час виконання своїх професійних обов'язків беруть участь в опитуваннях / допитах дітей, повинні проходити обов'язкову спеціальну підготовку для опанування навичками цього процесу. В свою чергу, в Україні повинна існувати загальна методика опитування дітей, рекомендована законодавцем, що буде містити детальну поетапну інструкцію з описом умов проведення, можливих помилок, ризиків, прикладів опитування тощо. В подальшому така методика може бути покладена в основу окремих інструкцій для органів дізнання, суду, слідства, виконавчих органів, органів опіки та піклування, інших фахівців, що задіяні в опитуваннях та допитах неповнолітніх.

Список використаних джерел та літератури

1. Конституція України від 28.06.96 р. (із змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 06.11.2021).

2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 06.11.2021).
3. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 25–26. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 06.11.2021).
4. Про громадянство України : Закон України від 18.01.2001 р. № 2235-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text> (дата звернення: 06.11.2021).
5. Конвенція про права дитини ООН : Міжнародний документ від 20.11.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 06.11.2021).
6. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 06.11.2021).
7. Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 06.11.2021).
8. Весельський В.К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти) : монографія. Київ : НВТ «Правник» – НАВСУ, 1999. 126 с.
9. Журавлев Ю.Г. Ложь и сопутствующие категории как объект исследования криминалистики. *Труды Оренбургского института (филиала) Московской государственной юридической академии*. Москва, 2013. С. 81.
10. Колесник І.А. Тактика виявлення та нейтралізації добросовісних помилок у показаннях свідків : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.09 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Х., 2010. 19 с.
11. Коновалова В.Е. Следственная тактика: принципы и функции / В.Е. Коновалова, А.М. Сербулов. Київ : РИО МВД УССР, 1983. С. 25, 26.
12. Переверза О.Я. Формування неправдивих показань, система тактичних прийомів їх виявлення і подолання : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.09 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Х., 2000. 19 с.
13. Проценко О.О. Верифікація показань під час допиту неповнолітнього підозрюваного. *Юридична психологія : наук. журн.* / ред. В.В. Черней (голова) та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. № 2 (25).

14. Ратинов А.Р., Гаврилова Н.И. Логико-психологическая структура лжи и ошибки в свидетельских показаниях. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва, 1982. Вып. 37. С. 48–54.
15. Скичко О.Ю. Тактико-психологические основы допроса несовершеннолетних свидетелей и потерпевших на предварительном следствии. Москва : Юрлитформ, 2006. 183 с. : табл. (Б-ка криминалиста). С. 167–182.
16. Удалова Л.Д. Теорія та практика отримання вербальної інформації у кримінальному процесі України : монографія. Київ : Вид. Паливода А.В., 2005. 324 с.
17. Цільмак О.М. Класифікація дефініцій способів брехні. *Соціальна психологія*. Київ, 2011. № 2. С. 119–122.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика опитування дитини у «Зеленій кімнаті». Протокол NICHD (адаптація М.О. Журавльової)

Фаза 1. Вступ

– Мене звуть [ім'я]. Сьогодні у нас [дата і час]. У мене в гостях [ім'я дитини]. Ми знаходимося [адреса, місце опитування].

Переконайтеся, що включена відеофіксація.

– Привіт [ім'я дитини], я радий, що ти сьогодні прийшов (прийшла) до нас в гості.

Я вже вказала, що мене звуть [ім'я], і моя робота – говорити з дітьми про те, що з ними сталося. У нас тут є відеокамери. Вони будуть записувати, як ми розмовляємо, щоб я потім міг згадати все, що ти скажеш. Іноді я щось забуваю, і запис камери дозволяє мені згадати те, про що ми говорили. Також вона дозволяє мені слухати тебе, не перериваючи нашу розмову для запису в блокнотик. У той же час, у мене є блокнот, в який я буду записувати питання до тебе, якщо раптом вони приходять мені в голову під час того, як ти кажеш. Я не хочу тебе перебивати, але і не хочу забути важливу думку, якщо раптом вона прийде мені в голову.

Переконайтеся, що дитина вас почула.

– Добре?

Дочекайтеся відповіді або кивка.

Подбайте про зручність. Вам повинно бути зручно на вашому місці. Якщо у вас незручний стілець, ви будете відволікатися на це протягом усього опитування. Також зверніть увагу дитини на цей момент.

– Можеш сісти, куди хочеш. Сідай так, як тобі зручно.

На питання дитини на кшталт: «А можна мені роззутися?», «Чи можна сісти на спинку дивана?», відповідайте позитивно. У той

же час стежте за тим, щоб дитина залишалася у фокусі відеокамери, якщо приміщення для опитування не обладнано кількома камерами.

Розкажіть дитині правила кімнати для опитування.

– У будь-який час ти можеш перервати наше спілкування, якщо тобі щось не сподобається. Якщо тобі потрібно вийти до туалету, попити води, відразу говори мені про це. Твоя мама (опікун тощо) знаходиться в сусідній кімнаті. Ти можеш вийти до неї в будь-який момент. Якщо відчуєш, що потрібно до мами говори мені про це відразу. Добре? Може ти зараз хочеш в туалет?

Фаза 2. Встановлення контакту

– Тепер, [ім'я дитини], пропоную познайомитися ближче. Чим ти любиш займатися?

Зачекайте, поки дитина відповість.

Поговоріть з дитиною на запропоновану нею тему. Слідуйте за її розповіддю, а не допитуйте.

Правильна побудова діалогу така:

- Я люблю малювати.
- А що ти любиш малювати найбільше?
- Люблю малювати аніме.
- Як в мультфільмах?
- Так.
- А які саме сюжети?

Неправильне побудова діалогу:

- Я люблю малювати.
- А як ти ставишся до спорту? (Не змінюйте тему на свою).
- Я люблю малювати.
- А що ти любиш малювати найбільше?
- Люблю малювати аніме.
- Коли я був маленький, я теж любив малювати мультики. А ще малював природу. Тобі подобається малювати природу? (Не змінюйте фокус уваги на свій досвід).

- Я люблю малювати.
- А що ще ти любиш? (Не розширюйте тему, поки не вивчили її в достатньому обсязі вглиб).

Якщо дитина почала активно з вами спілкуватися, запрошувати в гру, можете пропустити діалог-знайомство. Ви вже в контакті, просто підтримайте його, беручи участь в тій діяльності, яку пропонує дитина (помалюйте разом, обговоріть іграшки в кімнаті, пограйте).

Якщо перед вами підліток, який точно знає мету вашого спілкування (знає, що повинен розповісти про злочин), і ви бачите, що він сильно напружений, знаходиться в «передстартовій готовності» (як бігун на старті, перед самим пострілом), обговоріть це і пропустить фазу знайомства.

- Ми повинні були б познайомитися ближче, але я бачу, що ти вже готовий зі мною поділитися тим, що сталося. Якщо це так, ми можемо відразу почати. Ти готовий?

Дочекайтеся відповіді. Якщо раптом ви помилилися, і дитина не може почати говорити, позначте це і поверніться на попередню фазу.

- Все ж-таки важко починати ось так, відразу. Я теж почав трохи нервувати. Пропоную поки трохи видихнути та просто поговорити.

Переходьте далі, якщо вважаєте, що вже можна почати тренування продуктивного оповідання.

Якщо дитина не відповідає, дає короткі відповіді або застряє, ви можете сказати:

- Я знаю, що ми вперше зустрілися, й іноді нам важко знайомитися з новими людьми, у мене таке буває. Я б хотів познайомитися з тобою більше і я радий, що можу поговорити з тобою сьогодні [ім'я дитини].

- Я знаю, що є речі, про які не хочеться говорити, та й мене ти в перший раз бачиш, але це дійсно дуже важливо, щоб ти розповів мені, що сталося.

З огляду на реальну практику розслідування злочинів в Україні, коли дитину до приходу в «Зелену кімнату» вже неодноразово опитали, на цьому етапі вона може сказати: «Я вже все розповів [мамі, бабусі, слідчому і т. д.]».

В такому випадку необхідно підкреслити значимість розповіді саме в «Зеленій кімнаті».

– Для того щоб рухатися далі, мені необхідно отримати від тебе всю інформацію з усіма подробицями саме в цій спеціальній кімнаті, де є камери, щоб все можна було точно записати, нічого не забути і не переплутати.

Поверніться до діалогу на вільну тему (хобі тощо), якщо вважаєте, що необхідно більше уваги приділити налагодженню контакту.

– Я б дійсно хотів дізнатися про те, чим ти захоплюєшся, що тобі подобається.

Якщо дитина демонструє невербальні сигнали уникнення або опору (наприклад, відводить або ховає погляд), звертайте на це увагу й реагуйте на це так:

– [Ім'я дитини], дозволь мені побачити твої очі.

Якщо дитина плаче, занадто напружена, не ігноруйте це, не торкайтеся дитини без її дозволу, а зреагуйте такими словами:

– [Ім'я дитини], я бачу, що ти [плачеш, тихо говориш], розкажи мені, будь ласка, що відбувається, щоб я міг допомогти.

– [Ім'я дитини], для мене дуже цінно, що ти дозволив мені послухати тебе [прийшов до мене] сьогодні. Будь ласка, розкажи мені, що тобі довелося пережити.

Якщо дитина мовчить, дайте підказку. Запропонуйте їй поговорити на нейтральну тему, обрану до початку інтерв'ю (наприклад, опікун дитини поділився з вами про заняття, які подобаються дитині).

– Я чув, тобі подобається [діяльність, хобі]. Розкажи мені, будь ласка, про [занятті, хобі].

Запитайте про відмінні речі, які помітили (наприклад, про одяг):

– Я бачу, що на тобі [унікальний предмет, наприклад, футболка футбольної команди]. Розкажи, будь ласка, мені про те, як [цей предмет] виявився у тебе.

Якщо дитина продовжує проявляти уникнення або опір:

– А які твої улюблені уроки в школі? (Найпростіше питання, на яке, зазвичай, відповідає кожна дитина).

Малювання як спонукання до діалогу

Якщо дитина не відповідає і виглядає відстороненою або переляканою під час рапорту на етапі встановлення контакту, ви можете використовувати такі спонукання:

– [Ім'я дитини], як ти дивишся на те, щоб помалювати? Намалюємо що-небудь, що тобі подобається.

– [Ім'я дитини], мабуть помалюємо? Що ти любиш малювати?

– [Ім'я дитини], як ти ставишся до малювання? Ось папір і олівці. Запропонуйте дитині чистий аркуш паперу, олівці і дайте їй можливість помалювати протягом декількох хвилин.

Сядьте поряд з дитиною, посміхніться та спонукаєте її говорити під час малювання.

Не беріть до уваги малюнок. Ігноруйте те, що намалювала дитина, і звертайтеся тільки до словесної інформації, яку дитина згадує під час або після малювання, використовуючи відкриті питання.

Якщо дитина не говорить під час малювання або після нього, використовуйте відкрите спонукання:

– Розкажи, будь ласка, про свій малюнок.

Коли дитина закінчить малювати, похваліть її:

– Дуже здорово, [ім'я дитини]. Дякую, що намалював це. Ти подаруєш мені цей малюнок?

Якщо дитина відмовляється малювати, почніть самі. Навіть якщо ви жахливо малюєте.

– Можна я тобі що-небудь намалюю? Наприклад, я вмію малювати ось такого собаку.

– Тепер, [ім'я дитини], розкажи мені більше про [хобі, справу, яку дитина вже згадала].

Уникайте телешоу, відео або фентезі. Чекайте на відповідь.

Якщо діалог між вами почав складатися, переходьте до тренування оповідання.

Фаза 3. Тренування якісного оповідання

Почніть з позитивного досвіду дитини.

– [Ім'я дитини], Розкажи мені, будь ласка, про що-небудь цікаве, що сталося з тобою [в школі, дитячому садку]?

– Розкажи мені, будь ласка, про [щось згадане дитиною].

Обговоріть кілька тем. Деякі питання повинні бути зосереджені на внутрішньому змісті: думках, почуттях, відчуттях або емоціях.

– І про що ти подумав в цей момент?

– Що саме ти відчув через [щось згадане дитиною]?

Переходьте до негативного досвіду, але того, що не стосується ситуації, яка досліджується за справою / кримінальним провадженням.

– Ти розповів мені про [щасливе, приємне, веселе], що сталося з тобою. Тепер розкажи мені про щось неприємне, що з тобою сталося [в школі, дитячому садку].

Важливо!

Не вказуйте місце, де могло відбуватися передбачуване насильство.

Якщо дитина почала розповідати про інцидент, що досліджується за матеріалами справи / кримінального провадження, не перебивайте, слухайте. Ви зможете пізніше повернутися до іншого досвіду дитини, щоб порівняти якість оповідання.

– Розкажи, будь ласка, про [дещо, що згадала дитина].

Обговоріть кілька тем. Деякі питання повинні бути зосереджені на внутрішньому змісті: думках, почуттях, відчуттях або емоціях.

Якщо дитина розкриває будь-яку тривожну інформацію, розгляньте її в тому обсязі, який надає дитина. Ви можете перевірити, повідомляла чи дитина про це раніше.

– Ти розповів мені про [сумний інцидент, що не стосується теми актуального опитування]. Ти розповідав про це комусь до мене?

Якщо дитина говорить «ні», скажіть: «Хочеш, я допоможу тобі розповісти кому-небудь?»

– [ім'я дитини], ти розповів мені про [вже описану приємну подію] і про [неприємну подію], і поділився зі мною своїми [емоціями, думками]. Важливо, щоб ти знав, що можеш говорити зі мною про все, як про хороше, так і погане.

Фаза 4. Пояснення основних правил

Корегуйте питання відповідно до рівня розвитку дитини.

– [Ім'я дитини], я буду ставити тобі різні питання. Якщо я задам питання, що тобі не зрозуміло, просто скажи: «[ім'я інтерв'юера], я не розумію». Добре, [ім'я дитини]?

Зробить паузу.

– Якщо я не розумію, що ти кажеш, я теж буду просити тебе пояснити мені це.

Зробить паузу.

– Якщо я задаю питання, а ти не знаєш відповіді, просто скажіть мені: «Я не знаю». Отже, [ім'я дитини], якщо я запитав тебе, [наприклад, що я їв сьогодні на сніданок], що б ти відповіла?

Чекайте на відповідь.

Якщо дитина каже: «Я не знаю», скажіть:

– Правильно. Ти не знаєш, і це правда, тому що я тобі про це не розповідав і ми не [снідали] разом.

Якщо дитина починає будувати припущення, скажіть:

– Ні, [ім'я дитини], ти мене не знаєш і [тебе не було зі мною коли я снідав сьогодні вранці], так що ти не знаєш про те, що я їв. Якщо ти не знаєш відповіді на моє запитання, будь ласка, не вигадуй, просто скажи, що не знаєш.

Зробить паузу.

– Але якщо ти знаєш або пам'ятаєш, дуже важливо, щоб ти сказав мені про це, добре, [ім'я дитини]?

Зробить паузу.

І якщо я говорю щось неправильне, ти обов'язково повинен сказати мені про це. Добре, [ім'я дитини]?

Чекайте на відповідь.

– Отже, якби я сказав, що ти 2-річна дівчинка [при опитуванні 5-річного хлопчика], Що б ти сказав мені?

Якщо дитина тільки заперечує і не виправляє вас, скажіть:

– Що б ти сказав, якби я помилився і назвав тебе дворічної дівчинкою [при опитуванні 5-річного хлопчика]?

Чекайте на відповідь. Заохочуйте дитину, якщо вона дає правильну відповідь:

– Правильно, [ім'я дитини]. Тепер ти знаєш як повинен казати мені, якщо я помиляюся або кажу щось неправильне.

Зробить паузу.

Виправляйте неправильну відповідь так:

– Ні, [ім'я дитини], ти не [неправильний вік], ти [справжній вік]. Отже, якщо я скажу, що ти [неправильний вік], що б ти сказав?

Підкріплюйте дитину, якщо вона дає правильну відповідь, виправляйте неправильну відповідь і знову потренуйтеся:

– Отже, якби я сказав, що ти зараз в червоній сукні, що б ти сказав?

Чекайте відповідь.

– Добре. [Ім'я дитини], тепер ти розумієш, що якщо я говорю щось не так, тобі потрібно мене поправити і сказати мені те, що правильно.

Підкреслюйте необхідність казати правду та ще раз нагадайте про вашу роль та мету зустрічі.

– Частина моєї роботи – розмовляти з [дітьми, підлітками] про те, що з ними сталося. Я зустрічаюся з великою кількістю [дітей, підлітків], щоб вони могли розповісти мені правду про те, що трапилося з ними. [Ім'я дитини], дуже важливо, щоб ти сьогодні розповів мені правду про те, що трапилося з тобою.

Фаза 5. Поглиблення контакту і тренування епізодичної пам'яті

Перед основним опитуванням (опитуванням про делікт) дізнайтеся, що сталося нещодавно – коротка, позитивна та значуща подія, в якій дитина активно брала участь. Якщо можливо, виберіть подію, яка сталася приблизно в той же час, що і передбачуваний злочин. Якщо передбачуване насильство мало місце в певний день, не беріть події, які також сталися в цей день.

– Я дізнався, що кілька [днів, тижнів] тому було [свято, день народження, інша подія]. Розкажи мені, будь ласка, все, що сталося [на цьому святі], від початку до кінця, настільки детально, наскільки це можливо.

Якщо подія не була ідентифікована раніше, запитайте:

– Чи робили ви щось особливе останнім часом? Їздили кудись? Може бути ходили на день народження?

Якщо дитина не знаходить відповідної події, скажіть:

– Отже, я хочу, щоб ти розповів мені все, що сталося [сьогодні, вчора], з того моменту, як ти прокинувся.

Повторіть першу дію, з якої почалася подія. Потім запитайте:

– А що сталося потім, [ім'я дитини]?

Використовуйте це питання в міру необхідності в цьому блоці до тих пір, поки вам не наддадуть повний звіт про подію.

– Дякую [ім'я дитини], ти мені багато чого розповів (якщо він / вона розповіли). Я хочу задати тобі ще пару питань про те, що ти мені розповів.

Фаза 6. Сегментація та спонування

Спробуйте використовувати питання (спонування) триразовою сегментації, при цьому враховуйте можливості дитини. Ви можете визначити кількість і типи спонування в залежності від вікових та інших можливостей дитини.

– [Ім'я дитини], розкажи мені, будь ласка, всі про [заходи].

– Розкажи мені, будь ласка, все, що сталося з моменту [дії, згаданої дитиною] до моменту [подальша дія].

Якщо дитині складно зрозуміти окреслені сегменти, скажіть:

– Розкажи, будь ласка, про все, що сталося з моменту початку [діяльності, про яку згадала дитина].

– Дякую, [ім'я дитини], що розповів мені все докладно. Ти говориш дуже чітко, і це допомагає мені зрозуміти, про що саме ти говориш.

Спробуйте використовувати три спонукання (ви можете змінити кількість в залежності від можливостей дитини). Зосередьтеся також на думках і почуттях. Спонукання з відсиленням можуть бути використані в одному з двох форматів:

– Розкажи мені більше про [діяльності, об'єкт, думки, почуття].

– Раніше ти говорив про [діяльність, об'єкт, думки, почуття].

Розкажи мені про це детальніше.

Резюмуйте перед переходом до наступної фази:

– [Ім'я дитини], дякую, що розповів мені про [назва заходу].

Це дуже важливо, щоб ти розповів мені все про те, що дійсно сталося з тобою.

Перевірте стан дитини:

– Як ти себе почуваєш в нашій розмові? Чи необхідно нам зробити паузу для чогось?

Фаза 7. Головне опитування

Переходьте до питань за суттю.

– Тепер, коли ми знаємо один одного трохи краще, я хочу поговорити про те, чому [ти, я] тут сьогодні.

Важливо!

Якщо дитина висловлює явний словесний опір, не заперечуючи факту вчиненого щодо неї злочину, розберіться з опором за допомогою перехідних підказок.

На будь-якому етапі, якщо дитина робить заяву, переходите до опитування за суттю головної події.

Якщо під час усіх попередніх фаз дитина відмовляється співпрацювати і залишається в кабінеті неохоче, закінчуйте інтерв'ю. Перейдіть до фази завершення та заплануйте додаткове інтерв'ю для подальшої побудови взаєморозуміння.

Якщо дитина повідомляє про несуттєве подію, скажіть:

– Я почув те, що ти мені зараз розповів. Якщо ти забажаєш, ми поговоримо про це пізніше. Але прямо зараз я прошу тебе поділитися зі мною чимось ще, що, можливо, сталося з тобою.

Протягом всієї змістовної частини важливо зберігати і підтримувати стале порозуміння з дитиною.

Якщо дитина згадує конкретний випадок:

– [Ім'я дитини], ти сказав мені, що [коротко викладіть слова дитини]. А тепер розкажи мені, будь ласка, всі більш докладно, від початку і до кінця.

Якщо дитина згадує ряд інцидентів:

– [Ім'я дитини], ти сказав мені, що [короткий виклад затвердження дитини]. А тепер розкажи мені, будь ласка, все про [останньому / першому інциденті / місці / часу / про інцидент, де як ти сказав ...] від початку і до кінця.

Якщо дитина дає загальний опис і ви не можете визначити кількість пригод:

– [Ім'я дитини], ти сказав мені, що [коротко викладіть твердження, зроблені дитиною]. Скільки разів [це сталося, ви зустрічалися / разом гуляли і т. д. в залежності від тієї інформації, яку надала дитина].

Залежно від відповіді запропонуйте:

– А тепер розкажи мені, будь ласка, всі про [останньому / першому інциденті / місці / часу / про інцидент, де як ти сказав ...] від початку і до кінця.

Якщо опис занадто загальний, скажіть:

– [Ім'я дитини], ти сказав мені, що [коротко викладіть загальний опис]. Розкажи мені все від початку до кінця.

Повторіть опис дії / події дитиною. Потім запитаєте:

– І що сталося потім?

Продовжуйте ставити це питання до тих пір, поки не отримаєте повний опис передбачуваного інциденту.

Переходьте до спонукань з сегментацією часу.

– Ти мені багато розповів і допоміг зрозуміти, що сталося. Тепер, [ім'я дитини], я, з твого дозволу, задам тобі кілька додаткових питань. [Ім'я дитини], згадай, будь ласка, той час [день, ніч тощо] і розкажи, будь ласка, все, що сталося від моменту [дію, згадану дитиною] до моменту [подальша дія, яку дитина згадала].

Ви можете використовувати це питання стільки разів, скільки необхідно, щоб переконатися, що всі частини інциденту докладно описані.

Переходьте до спонукань з відсиланнями. Спонукування з відсиланням можуть мати два формати:

– Розкажи мені більше про [діяльності, об'єкт, почутті, думки].

– [Ім'я дитини], ти згадав [діяльність, предмет, почуття, думка]. Розкажи мені про це детальніше, будь ласка.

Продовжуйте ставити це питання в цьому розділі в міру необхідності.

Якщо деякі ключові деталі звинувачення все ще відсутні або неясні після вичерпного використання відкритих питань, використовуйте директивні питання.

Важливо!

Перед тим, як переходити до директивним питань, слід вичерпати всі спонукування на довільну розповідь.

– [Ім'я дитини], ти сказав / згадав [діяльність, об'єкт, почуття, думка]. [Як, коли, де, хто, що, скільки, що ви мали на увазі?]

За можливістю поєднуйте відкриті спонукування з директивними питаннями:

– Розкажи мені про це детальніше.

Якщо дитина згадує один випадок запитайте:

– [Ім'я дитини], то, що ти мені тільки що сказав, чи відбулося це один або кілька разів?

Якщо дитина сказала, що такі інциденти траплялися більш ніж один раз, вивчіть додаткові інциденти, починаючи з відкритих запитань. Найкраще почати з вивчення останнього, першого або самого незабутнього інциденту.

Питання, які передбачають можливість вибору –
отримання інформації, яка не була згадана дитиною

Вам слід задавати ці конкретні питання тільки в тому випадку, якщо ви вже пробували інші підходи й ви розумієте, що деяка юридично важлива інформація все ще відсутня. Дуже важливо поєднати альтернативні запитання з відкритими спонуканнями («Розкажи мені все про це»).

У разі множинних подій ви повинні направити дитину до відповідних обставин його власними словами.

– [Ім'я дитини], коли ти розповів мені про [конкретне подія в часі і місці], ти згадав [діяльність, об'єкт, почуття, думка]. [Чи було, є] [деталь, яку дитина повинна підтвердити або спростувати]?

Приклад

– Сара, коли ти розповіла мені про те, що трапилося на кухні з Левом, чи були інші люди з вами?

У разі необхідності давайте запрошення:

– Розкажи мені все про це [про цю діяльність, об'єкти, почутті, думки].

Перш ніж переходити до наступного інциденту, переконайтеся, що ви отримали всі відсутні відомості про кожен конкретний інцидент.

Фаза 8. Перерва

– [Ім'я дитини], тепер мені б хотілося переконатися, що я зрозумів все, що ти сказав, і подивитися, чи є щось, чого я ще не запитав. Це займе пару хвилин, щоб подумати про те, що ти мені сказав / подивитися в мої записи.

Під час перерви перегляньте отриману інформацію, перевірте, чи немає яких-небудь відсутніх даних і сплануйте решту інтерв'ю. Обов'язково формулюйте запитання, що пропонують варіанти, в письмовій формі.

Подумайте про те, щоб замінити їх відкритими питаннями або директивними вказівками.

Перейдіть до запитань про розкриття інформації.

– Ти розповів мені, про причини того, що привело тебе до мене / мене до тебе сьогодні. Ти поділився зі мною тим, що дійсно допомагає мені зрозуміти, що саме сталося.

Якщо дитина згадала, що розповідала комусь про інцидент(–ти), ви можете сказати:

– Тепер мені важливо зрозуміти, як інші дізналися про [останню подію].

Якщо дитина не згадала про те, що комусь розповідала про інцидент, розгляньте можливість розкриття інформації, сказавши:

– Хто-небудь ще знає що сталося?

Потім вивчіте процес розкриття інформації, вказавши час розкриття, обставини, одержувачів, можливі обговорення події і реакції на розкриття інформації як дитиною, так і одержувачами. Використовуйте по можливості відкриті питання.

Фаза 9. Завершення інтерв'ю

– [Ім'я дитини], що ти збираєшся робити після того, як ми закінчимо розмову?

Поговоріть з дитиною на нейтральну тему декілька хвилин.

Додаток Б

1. Варіанти фраз, що спонукають до розмови

Якщо дитина не висуває звинувачень і виглядає уникаючою або чинить опір, ви можете звернутися до неї через загальні підтримуючі фрази, які не належать безпосередньо до неї і не згадують ситуації злочину.

– Скажи, будь ласка, як ти думаєш, чому [твоя мама, тато, бабуся] [привела тебе сюди сьогодні; я прийшов поговорити з тобою сьогодні].

– Як я вже говорив, моя робота – слухати дітей, з якими могло щось трапитися.

– Я розумію, що з тобою щось могло трапитися. Розкажи мені все, що сталося від початку до кінця.

– Я чув, що ти розмовляв з [лікарем, учителем, соціальним працівником, іншим фахівцем] в [час, місце]. Скажи, будь ласка, про що ви говорили.

– Я [бачив, чув], що у тебе були [документально підтверджені травми, синці] на [частини тіла]. Розкажи, будь ласка, про [тих, тому, що]...

– [Ім'я дитини], з тобою що-небудь трапилося в [місце, час передбачуваного інциденту]?

– [Ім'я дитини], моя робота – вислуховувати дітей про те, що з ними сталося.

– [Ім'я дитини], мені дійсно важливо знати, коли щось відбувається з дітьми. Ось для чого я тут.

– [Ім'я дитини], тут діти можуть говорити про все, про хороше і про погане, що з ними сталося.

– Моя робота – допомагати дітям.

– Ти багато розповідав мені про себе. Я відчуваю, що дізнався тебе краще, і ти можеш розповісти мені більше [про хороші і про погані речі], які трапилися з тобою.

– Ти багато розповів мені про себе. Я прошу тебе продовжити і поговорити зі мною про інші речі, які сталися з тобою.

– [Ім'я дитини], якщо є щось, що ти хочеш мені сказати, [мені дуже важливо це почути, мені важливо про це дізнатися].

– [ім'я дитини], тебе хтось турбував?

– [ім'я дитини], хтось зробив з тобою щось, що, на твою думку, було неправильним?

– [ім'я дитини], хтось [коротко резюмувати затвердження або підозри, чи не вказуючи імена передбачуваних злочинців або занадто багато подробиць]?

– [Ім'я дитини], [Я, люди] турбуються про тебе, і нам важливо знати, чи могло щось трапитися з тобою.

– [Ім'я дитини], якщо з тобою щось трапилося, і ти хочеш, щоб це припинилося, ти можеш мені про це розповісти.

– [Ім'я дитини], можливо, тобі складно про щось розповісти, тоді поділися зі мною, будь ласка, через що тобі складно говорити про це?

– [Ім'я дитини] тебе щось турбує?

– [Ім'я дитини] що станеться, якщо ти мені розкажеш?

– [Ім'я дитини] хтось сказав тобі не говорити?

– Іноді діти думають, що якщо з ними щось трапилося, то це їх вина, але насправді, діти ні в чому не винні.

– Якщо ти хочеш мені щось розповісти – це твій вибір, а моя робота – надати тобі цю можливість.

Якщо немає звинувачень або спростувань, оцініть і сплануйте свої наступні кроки.

Ви можете оцінити вербальні й невербальні ознаки небажання дитини контактувати з вами і ділитися інформацією, і, відповідно, прийняти рішеннячи варто продовжувати опитування. Розгляньте можливість завершення інтерв'ю і планування додаткової зустрічі (див. додаток), якщо ви вважаєте, що зараз дитина чинить опір або ухиляється від співпраці, але додаткова зустріч може бути корисною.

2. Перехідні підказки

Використовуйте поступово перехідні підказки, якщо підозрюєте, що:

1. Факту злочину могло й не бути [може бути важливо зрозуміти, від чого виникли підозри].

2. Дитина не розуміє мети опитування.
3. Дитина опирається вашим зусиллям або уникає співпраці, але є серйозні побоювання з приводу її благополуччя.

Перехідні підказки використовуйте виключно наприкінці бесіди, якщо іншого шляху отримати інформацію ви не бачите:

– [Ім'я дитини], я розумію [ти, хтось] [повідомив, бачив] [коротко викладіть підозри без вказівки імен передбачуваного злочинця або занадто докладного опису]. Саме тому я хочу дізнатися, чи не сталося з тобою чогось.

Якщо дитина вказала, що вона турбується про щось специфічне, ви можете надати підтримку такими висловлюваннями:

– Не хвилюйся, я [не скажу іншим дітям / простежу, щоб ти не спізнився на урок].

– Чи розповідати – це твій вибір, і я прийму будь-який твій вибір.

Якщо в якийсь момент ви відчуєте, що дитина чинить опір або відмовляється співпрацювати, і встановлення взаєморозуміння виграє від додаткових зустрічей, зупиніть бесіду і заплануйте додаткову зустріч (див. додаток). Перейдіть до завершення інтерв'ю.

Якщо дитина не відповідає і виглядає відстороненою або переляканою під час рапорту на етапі встановлення контакту, ви можете використовувати такі спонукання:

– [Ім'я дитини], як ти дивишся на те, щоб помалювати?

Намалюємо що-небудь, що тобі подобається.

– [Ім'я дитини], може помалюємо? Що ти любиш малювати?

Запропонуйте дитині чистий аркуш паперу, олівці і дайте їй можливість помалювати протягом декількох хвилин.

Сядьте поряд з дитиною, посміхніться та спонукаєте її говорити під час малювання.

Не беріть до уваги малюнок. Ігноруйте те, що намалювала дитина, і звертайтеся тільки до словесної інформації, яку дитина згадує під час або після малювання, використовуючи відкриті питання.

Якщо дитина не говорить під час малювання або після нього, використовуйте відкрите спонукання:

- Розкажи, будь ласка, про свій малюнок.
- Коли дитина закінчить малювати, похвалить його:
- Дуже здорово, [ім'я дитини]. Дякую, що намалював це. Ти подаруєш мені цей малюнок?

3. Додаткове опитування

Додаткове інтерв'ю може бути проведено, якщо дослідник вважає, що друга зустріч може допомогти встановленню контакту.

Іноді може знадобитися 2–3 співбесіди.

Загальні правила проведення додаткових співбесід:

1. Заздалегідь зберіть особисту інформацію про дитину з зовнішнього джерела, яка може допомогти у встановленні взаєморозуміння (наприклад, про інтереси, позитивні події, які пережила дитина тощо).

2. Перед наступною співбесідою перегляньте інформацію, отриману на першій співбесіді, щоб освіжити свою пам'ять про розмову з дитиною.

3. В залежності від дитини й обставин можна коротко згадати основні правила спочатку, замість того, щоб практикуватися повністю.

4. На етапі встановлення взаєморозуміння дізнайтеся про друзів, інтереси, значимі події або поверніться до тем, що обговорювалися на попередній зустрічі.

5. На будь-якому етапі, якщо дитина робить заяву чи згадує істотну інформацію, переходите до змістовної частини інтерв'ю.

6. Зазвичай, додаткова співбесіда повинна відповідати структурі Протоколу, скоригованої необхідністю посилатися на попереднє інтерв'ю, щоб зміцнити раніше усталене взаєморозуміння.

Наприклад:

- Як ти пам'ятаєш, [мене звуть ...]
- Сьогодні знову [у мене з собою відеокамера]
- Минулого разу, коли ми зустрічалися, ти сказав мені, що [наприклад, ви любите грати в футбол]

7. При подальшому розвитку співбесіди слід керуватися критеріями, зазначеними в Протоколі.

4. Підтримуючі методи без навіювання

А. Звернення до дитини на ім'я. Звертайтеся до дитини особисто, використовуючи її ім'я. Уникайте вираження ніжності (цукерка, мілашка тощо).

В. Встановлення взаєморозуміння.

- Радіти дитині:
 - Я радий [зустрітися з тобою сьогодні, познайомитися з тобою, поговорити з тобою]. Мене звати__.
- Демонструвати особисту зацікавленість у дитині:
 - Я дійсно хочу дізнатися про [тебе, про те, що з тобою сталося]. Сьогодні ми зустрілися вперше, і мені важливо дізнатися тебе краще.
- Використовувати невеликі жести турботи:
 - Тобі холодно?
 - Дозволь мені показати тобі, де знаходиться туалетна кімната.
 - Ось тобі склянка води.
 - Якщо хочеш, можеш подивитися до відеокамери.
 - Хочеш невелику перерву?

С. Армування.

Уникайте «виставлення оцінок» («ви мені про це дуже добре розповіли») і підкріплення певного змісту («Дякую, що розповів мені про свого батька»).

- Зміцнення:
 - Ти це чітко описуєш.
 - Ти даєш багато подробиць, і це важливо.
 - Ти дійсно допомагаєш мені зрозуміти, дякую.
 - Ти мене поправив, і це важливо.
 - Я розумію, про що ти говориш.
- Подяка і вдячність:
 - Я хочу подякувати тобі за твою допомогу.
 - Я дуже ціную, що ти поговорив зі мною.
 - Спасибі, що дуже старався згадати й розповісти мені, що сталося.
 - Дякую, що поділився зі мною.

- Повага до рішень дитини:
 - Говорити мені чи ні – це твій вибір, а моя робота – дозволити тобі вибирати.

D. Використання рапорту.

- Розмірковування про відносини:
 - Ти багато розповів мені про себе, і я відчуваю, що знаю тебе краще. Тепер, коли ми знаємо один одного краще, ти можеш поділитися зі мною.
- Вираз турботи:
 - Я тут заради тебе.
 - Я дбаю про тебе.
 - Ти важливий для мене.
- Підкреслення, що ви є тим, кому можна повідомити:
 - Якщо щось трапиться, я тут, щоб послухати тебе.
 - Ти можеш мені довіряти і сказати, якщо щось трапилося.
 - Зі мною можна ділитися [секретами, важкими речами].
 - Я розмовляю з багатьма дітьми, і вони розповідають мені про те, що з ними сталося.
 - Моя робота – вислуховувати дітей, якщо у них є проблеми.

E. Емоційна підтримка.

- Узагальнення виражених у дитини труднощів:
 - Багато дітей не можуть сказати.
 - Багато дітей спочатку відчувають себе [соромно, соромливо, трохи тихо], але потім все в порядку.
 - У багатьох дітей є секрети, і я тут, щоб їх вислухати.
- Співчуття:
 - Я розумію, що тобі складно сказати.
 - Я знаю, що це було довге інтерв'ю.
- Перевірка почуттів дитини:
 - Як ти себе відчуваєш?
 - Як ти себе відчуваєте тепер, коли ми закінчили?
 - Як ти себе відчував до того, як ми поговорили?
 - Що ти відчував, коли розмовляв зі мною сьогодні?

- Вивчення емоцій:
 - Розкажи мені більше про свій [страх, гнів].
 - Я бачу, ти плачеш. Що я можу зробити, щоб допомогти?
 - Ти сказав, що не можеш мені сказати. Розкажи мені про це детальніше.

- Повторення емоції:
 - Ти сказав, що [сумував, плакав, злився].
- Відкрите питання про почуття або думки під час інциденту:
 - Ти сказав, що був [сумний, обурений, хотів втекти]. Розкажи мені про це детальніше.

- Ухвалення і розпізнавання емоцій:
 - Ти сказав, що це було дуже боляче.
 - Я розумію, що ти говориш.
 - Я бачу, що ти відчуваєш.
- Засвідчення:
 - Можеш бути спокійним на цей рахунок [іншим дітям я не скажу, я простежу, щоб ти не запізнився на автобус, я переконуюсь, що вас ніхто не заарештує].

- Іноді можна допомогти [сім'ям з проблемами, людям, які заподіяли біль іншим].

- Іноді дітям допомагає, коли вони можуть говорити і їм не потрібно зберігати секрети.

- Зняття з дитини відповідальності:
 - Якщо [щось трапилося, хтось тебе образив], [це не твоя вина, ти не несеш відповідальності за той випадок, за ту людину].

- Коли щось трапляється з дітьми – це не їх вина.

- Вивчення невиражених емоцій і конфліктів:

- Тобі складно про це говорити, що саме тебе турбує?

Г. Добре заохочення.

- Підкреслення, що дитина є ключовим джерелом інформації:

- Я задаю тобі ці питання, тому що мене там не було.

- Узаконення виразу:

- Ти можеш говорити про погані і хороші речі.

- У цьому офісі можна говорити про що завгодно.

– Це нормально говорити [про такі речі, говорити ці / погані слова].
 – Багато дітей розповідають мені про те, що з ними сталося, і це нормально.

- Вираз впевненості / оптимізму:
 - Думаю, ти можеш добре це описати.
 - Я впевнений, що ти мені скажеш.
- Пропозиція допомоги:
 - Я хочу, щоб вам було простіше, як я можу допомогти тобі розповісти все?
 - Було б простіше, якби ти це написав?
 - Почни говорити, я допоможу з питаннями, я тут, щоб допомогти.
- Заохочення невербального спілкування:
 - Будь ласка, повернись до мене обличчям, щоб я зміг побачити твої очі.
 - Заохочення розкриття інформації:
 - Будь ласка, розкажи мені.
 - Дуже важливо, щоб ти сказав мені, якщо з тобою щось відбувається.

G. Невідповідна підтримка – те, що заборонено використовувати.

1. Сугестивна підтримка – використання припущень, вибіркове підкріплення, згадка про жорстоке поводження передчасно під час перехідної фази.

2. Безпідставна підтримка – нереалістичні обіцянки або запевнення.

3. Конфронтація. Інтерв'юер заперечує інформацію, яку дає дитина.

4. Заподіяння дискомфорту – перебивання, критика заяв або поведінки дитини, примусове використання неправильного імені для дитини.

5. Відсутність адекватної реакції на:

A. Запитання або запити дитини на роз'яснення.

B. Ставлення до опису тілесних ушкоджень як до несуттєвих (доречно надати підтримку).

B. Опір, упущення (недоречні паузи, відповіді «не знаю»), заперечення або прояв негативних емоцій.

Додаток В

ПОСТАНОВА про призначення комплексної психолого-психіатричної експертизи

Місто (сел.) _____ « ____ » _____ 20__ року

(слідчий, посада, найменування органу, ініціали, прізвище)

розглянувши матеріали досудового розслідування,
внесеного до Єдиного реєстру досудових розслідувань
за № _____ від « ____ » _____ 20__ року, за ознаками

(правова кваліфікація кримінального правопорушення з зазначенням статті
(частини статті) Закону України про кримінальну відповідальність)

ВСТАНОВИВ:

(зміст обставин, які є підставами для прийняття постанови;

мотиви прийняття постанови, їх обґрунтування)

Під час проведення досудового розслідування, відповідно до вимог ст.ст. 226, 227, 232 КПК України, _____
проведено допит неповнолітнього _____
року народження за участю законного представника та психолога.

Крім того, при проведенні досудового розслідування виникла необхідність у з'ясування рівня розвитку, інших соціально-психологічних рис потерпілого, які можливо встановити шляхом проведення психологічної експертизи.

Враховуючи вказане, беручи до уваги, що для встановлення всіх обставин кримінального правопорушення, необхідні спеціальні пізнання, керуючись ст.ст. 110, 242, 243 КПК України, –

ПОСТАНОВИВ:

1. Призначити у кримінальному провадженні _____ від _____ судову психологічну експертизу, до проведення якої залучити експертів Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України, що розташований за адресою: м. Одеса, вул. Рішельєвська, 8.
2. На вирішення експерта поставити такі питання: _____
3. Для вирішення вищевказаних питань направити неповнолітнього _____
4. Для ознайомлення експерту надати: _____
5. За необхідністю та клопотанням експертів надати необхідні для проведення експертизи матеріали кримінального провадження.
6. Дозволю використовувати інші дані, отримані в результаті проведення експертиз по кримінальному провадженню _____, відомості про яке внесені до Єдиного реєстру досудових розслідувань _____, за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого _____ КК України.
7. Роз'яснити експертам їх права та обов'язки, передбачені ст. 69 КПК України та надати експертам згоду на зміну властивостей об'єкта дослідження, у випадку такої необхідності.
8. Копію постанови направити _____

(слідчий, посада, найменування органу, підпис, прізвище, ініціали)

Слідчий _____
ГУНП в Одеській області
_____ поліції _____

Додаток Г

**ПРОТОКОЛ
допиту малолітнього потерпілого**

м. Одеса _____ 20__ року

Допит розпочато о «__» год «__» хв

Допит закінчено о «__» год «__» хв

Слідчий _____ ГУНП в Одеській області _____, в рамках проведення досудового розслідування у кримінальному провадженні _____ від _____ за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого _____ КК України, у приміщенні _____

за участі спеціаліста _____ законного представника малолітнього потерпілого _____, яким роз'яснені вимоги статей 55, 56, 57, КПК України про їх обов'язок не розголошувати відомості щодо проведеної процесуальної дії: з дотриманням вимог статей 55, 56, 95, 104, 106, 223, 224 КПК України,

1. Прізвище, ім'я та по батькові: _____
2. Дата та місце народження: _____
3. Національність: українець
4. Громадянство: України
5. Освіта: _____
6. Місце роботи: не працює
7. Рід заняття та посада: _____
8. Місце реєстрації: _____
9. Судимість: раніше не судимий
10. Чи являється депутатом (якої Ради): не є
11. Документ: _____

Потерпілій та законному представнику роз'яснено зміст ст. 63 Конституції України про те, що особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначене законом _____

Потерпілому та законному представнику роз'яснено зміст ст. 18 КПК України про свободу від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів чи членів сім'ї _____

Потерпілому та законному представнику роз'яснено порядок проведення допиту, його права, передбачені ст. 56 КПК України, та обов'язки, передбачені ст. 57 КПК України _____

Спеціалістам, які залучені до участі у даній слідчій дії, роз'яснено вимоги ст. 71 КПК України.

Учасникам слідчої дії повідомлено, що під час проведення допиту буде проводитися відеофіксація за допомогою відеокамери «_____» на інформаційний цифровий носій.

Ознайомившись із своїми правами, потерпілий та законний представник заявили, що бажають давати показання _____ мовою та викладати їх під відеозапис.

Послуг перекладача _____
(потребує, не потребує)

По суті поставлених запитань потерпілий дав наступні покази:

Додаток Д

**ПРОТОКОЛ
допиту малолітнього (неповнолітнього) свідка**

Місто (сел.) _____ « ____ » _____ 20__ року

Допит розпочато о « ____ » год « ____ » хв

Допит закінчено о « ____ » год « ____ » хв

(слідчий, посада, найменування органу, ініціали, прізвище)

розглянувши матеріали досудового розслідування,
внесеного до Єдиного реєстру досудових розслідувань
за № ____ від « ____ » _____ 20__ року
у приміщенні _____

в присутності осіб, яким роз'яснені вимоги ч. 3 ст. 66 КПК України
про їх обов'язок не розголошувати відомості щодо проведеної про-
цесуальної дії:

(їх прізвище, ім'я, по батькові, дата народження та місце проживання, підпис)
яким заздалегідь повідомлено про застосування технічних засобів
фіксації, умови та порядок їх використання:

(характеристики технічних засобів фіксації та носіїв інформації,
які застосовуються при проведенні цієї процесуальної дії, підписи осіб)
з дотриманням вимог статей 104, 106, 223, 224, 226 КПК України
допитав малолітнього (неповнолітнього) свідка:

1. Прізвище, ім'я, по батькові

2. Дата, місяць, рік народження

3. Місце народження

4. Національність

5. Місце проживання

6. З ким проживає

7. Вид занять батьків або особи, з яким проживає свідок

(де працюють, посада, адреса установи)

8. Де навчається або навчався

9. Де і ким працює або працював

10. Відомості про паспорт або інший документ, що засвідчує особу

Перед початком допиту присутнім

(прізвище, ініціали батьків, педагога, законних представників)

роз'яснено їхні права і обов'язки, передбачені ч. 4 ст. 226 та ч. 2 ст. 227 КПК України _____

(підпис)

Свідку роз'яснено, що його викликано для дачі показань у кримінальному провадженні

(вказати у зв'язку з чим та в якому провадженні він допитується)

Малолітньому (неповнолітньому) свідку

(П. І. Б.)

роз'яснено зміст ст. 63 Конституції України про те, що особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначене законом

(підпис)

Малолітньому (неповнолітньому) свідкові

(П. І. Б.)

роз'яснено зміст ст. 18 КПК України про свободу від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів чи членів сім'ї.

(підпис)

Свідкові _____

(П. І. Б.)

роз'яснено порядок проведення допиту та його права та обов'язки, передбачені ст. 66 КПК України, згідно з якою:

1. Свідок має право:

- 1) знати, у зв'язку з чим і в якому кримінальному провадженні він допитується;
- 2) користуватися під час давання показань та участі у проведенні інших процесуальних дій правовою допомогою адвоката,

повноваження якого підтверджуються згідно з положеннями статті 50 Кримінального процесуального кодексу України (а саме: 1) свідоцтвом про право на зайняття адвокатською діяльністю; 2) ордером, договором із захисником або дорученням органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги);

3) відмовитися давати показання щодо себе, близьких родичів та членів своєї сім'ї, що можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні ним, близькими родичами чи членами його сім'ї кримінального правопорушення, а також показання щодо відомостей, які згідно з положеннями статті 65 цього Кодексу не підлягають розголошенню (а саме – не можуть бути допитані як свідки: 1) захисник, представник потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, законний представник потерпілого, цивільного позивача у кримінальному провадженні – про обставини, які стали їм відомі у зв'язку з виконанням функцій представника чи захисника; 2) адвокати – про відомості, які становлять адвокатську таємницю; 3) нотаріуси – про відомості, які становлять нотаріальну таємницю; 4) медичні працівники та інші особи, яким у зв'язку з виконанням професійних або службових обов'язків стало відомо про хворобу, медичне обстеження, огляд та їх результати, інтимну і сімейну сторону життя особи – про відомості, які становлять лікарську таємницю; 5) священнослужителі – про відомості, одержані ними на сповіді віруючих; 6) журналісти – про відомості, які містять конфіденційну інформацію професійного характеру, надану за умови нерозголошення авторства або джерела інформації; 7) професійні судді, народні засідателі та присяжні – про обставини обговорення в нарадчій кімнаті питань, що виникли під час ухвалення судового рішення, за винятком випадків кримінального провадження щодо прийняття суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, ухвали; 8) особи, які брали участь в укладенні та виконанні угоди про примирення в кримінальному провадженні, – про обставини, які стали їм відомі у зв'язку з участю в укладенні та виконанні угоди про примирення; 9) особи, до яких застосовані заходи безпеки, – щодо дійсних даних про їх особи; 10) особи, які мають відомості про дійсні

дані про осіб, до яких застосовані заходи безпеки, – щодо цих даних. Не можуть без їх згоди бути допитані як свідки (та мають право відмовитися давати показання) особи, які мають право дипломатичної недоторканності, а також працівники дипломатичних представництв – без згоди представника дипломатичної установи);

4) давати показання рідною або іншою мовою, якою він вільно володіє, і користуватися допомогою перекладача;

5) користуватися нотатками і документами при даванні показань у тих випадках, коли показання стосуються будь-яких розрахунків та інших відомостей, які йому важко тримати в пам'яті;

6) на відшкодування витрат, пов'язаних з викликом для давання показань;

7) ознайомлюватися з протоколом допиту та заявляти клопотання про внесення до нього змін, доповнень і зауважень, а також власноручно робити такі доповнення і зауваження;

8) заявляти клопотання про забезпечення безпеки у випадках, передбачених законом;

9) заявляти відвід перекладачу.

2. Свідок зобов'язаний:

1) прибути за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду;

2) давати правдиві показання під час досудового розслідування та судового розгляду;

3) не розголошувати без дозволу слідчого, прокурора, суду відомості, які безпосередньо стосуються суті кримінального провадження та процесуальних дій, що здійснюються (здійснювалися) під час нього, і які стали відомі свідку у зв'язку з виконанням його обов'язків.

3. Особа, яку залучають до проведення процесуальних дій під час досудового розслідування як понятого або яка стала очевидцем таких дій, зобов'язана на вимогу слідчого, прокурора не розголошувати відомості щодо проведеної процесуальної дії.

Крім того, згідно з частиною 7 статті 224 Кримінального процесуального кодексу України за бажанням допитуваної особи вона має право викласти свої показання власноручно. За письмовими показаннями особи їй можуть бути поставлені додаткові запитання.

Права та обов'язки, а також порядок проведення допиту мені роз'яснені.

Свідок: _____
(прізвище, ініціали, підпис свідка)

Згідно з ч. 3 ст. 226 КПК України свідку _____, який не досяг 16-річного віку, роз'яснено його обов'язок говорити тільки правду.

(підпис)

Крім того, свідка _____, який досяг 16-річного віку, попереджено про кримінальну відповідальність за ст. 385 КК України про відмову від дачі показань та за ст. 384 КК України про завідомо неправдиві показання.

(підпис)

Ознайомившись із своїми правами, свідок заявив, що бажає давати показання _____ мовою та викладати їх.

(вказати мову)

(під запис або власноручно)

Послуг перекладача _____.
(потребує, не потребує)

На пропозицію дати показання про усі відомі йому (їй) обставини у справі свідок показав

Навчальне видання

**Горошко В. В., Матієнко Т. В., Пасько О. М.,
Прудка Л. М., Проценко О. О., Журавльова М. О.**

КІМНАТА ДРУЖНЯ ДО ОПИТУВАННЯ ДІТЕЙ

Методичні рекомендації для роботи навчального полігону

Дизайн обкладинки
Технічне редагування
Верстання

*Анастасія Юдашкіна
Юлія Назарова
Ігор Стратій*

Г Е Л Ь В Е Т И К А
ВИДАВНИЧИЙ ДІМ

WWW.HELVETICA.UA

Підписано до друку 31.01.2022 р. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Merriweather. Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 6,28. Наклад 300. Замовлення № 0723-063.
Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Тел.: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

ГЕЛЬВЕТИКА
ВИДАВНИЧИЙ ДІМ

ISBN 978-617-554-155-5

9 786175 541555

helvetica.ua